

A „pink tide” hagyatéka Latin-Amerikában

Vogel Dávid

A „pink tide”, azaz a mintegy másfél évtizede lezajlott latin-amerikai baloldali fordulat rendkívül turbulens időszaka volt a régiónak. A Venezuelában már 1999-ben, míg számos más államban az ezredfordulót követő években bekövetkezett kormányváltások átszínezték Latin-Amerika politikai térképét, és merőben új gondolkodásmódot, megközelítéseket és nem utolsósorban új lendületet vittek a helyi államok életébe. A tanulmány célja, hogy a biztonság fogalmának buzani értelmezése kapcsán ismert szegmensek alapján, egy-egy alfejezetben bemutassa az egyes érintett országok relevánsabb kormányzati döntéseit, és nemzetközi szervezetek adataira támaszkodva ismertesse az azok által indukált eredményeket. A dolgozat egyfajta áttekintést kíván nyújtani a 2010-es évtized második felére véget érni látszó baloldali fordulat utáni helyzetről is, rávilágítva a „pink tide” örökségét folytató kormányok egyes fontosabb adósságaira is.

Pink tide, a Latin American left-wing turnaround that took place about one and a half decade ago, was an extremely turbulent period for the region. As early as 1999 in Venezuela, and after the millennium in many other countries, governmental changes redefined the political map of Latin America and brought a whole new way of thinking, approaches and, last but not least, new impetus to local states. The purpose of the study is to present in one-one subchapter the concerned countries' more relevant governmental decisions, based on the interpretation of Buzan's five sectors of security, and to reveal their effects through the data from international organisations. The paper also aims to provide an overview on the situation after the left-wing turnaround that is seemingly coming to its end by the second half of the 2010s, by highlighting the most important debts of governments with 'pink tide' legacy.

* * *

A brazil történelem egyik legnépszerűbb elnöke, a hivatalát a helyi törvények adta maximális időtartam, két mandátum után elhagyó Luiz Inácio Lula da Silva (Lula) államfő 2011-ben magabiztosan adta át a volt kabinetfőnökének az elnöki hatalmat jelképező vállszalagot. Abban az évben immár a térség tizenkét államában ült az elnöki bársonyszékben baloldali politikus, köztük olyanokban is, mint Paraguay, ahol a baloldali–liberális koalíció

– a jobboldali Colorado Párt több mint hat évtizedes hatalmát megtörve – az első szabadon választott baloldali elnököt adta az országnak.¹ Mondhatni, az egész kontinenst egyfajta eufória kerítette a hatalmába: a lakosság a jobboldali kormányok kudarcaira a baloldali(bb) pártok intézkedéseitől remélte a megoldást. Az alábbi tanulmányban a néhai Hugo Chávez venezuelai elnöknek a hatalomra kerülését követően a régióban elindult baloldali „építkezés” legmeghatározóbb

döntéseit vizsgálom, melyek az új évezred második évtizedének közepe táján, a baloldal lendületvesztésével immár inkább a „*pink tide* hagyatékaként” értelmezhetőek. A terjedelmi korlátok miatt azonban nem lehetséges a latin-amerikai térség minden baloldali kormányának a lépéseit pontról pontra kielemezni, és minden pozitív vagy negatív példát bemutatni, ezért csak a legeklektásabbakat emelem ki közülük.

Szintén már az elején fontos leszögezni, hogy a „*pink tide*”² kifejezés korántsem tökéletes, bár jelentősen leegyszerűsíti az ezredforduló előtt kezdődött és nagyjából másfél évtizeddel később véget érni látszó – de a régió jelenét a részleges lecsengését követően is nagyban meghatározó – latin-amerikai baloldali fordulat néven nevezését. A fogalom tizenhárom, különböző történelmi háttérű és gazdasági helyzetben lévő, részben eltérő társadalmú államban lezajlott ideológiai alapú fordulatot próbál egybefogni, melyekben egyetlen dolog közös: valamilyen szinten baloldali értékrendet vallanak magukénak. Az említett legfontosabb különbségek mellett számos egyedi kihívással és eltérő fokú lemaradással küzdő államok polgárai a különbözőségekből (is) adódóan eltérő válaszokat és megoldási javaslatokat kínáló baloldali pártokat juttattak kormányra, melyeket nehéz egységként értelmezni és kezelni. Ahogy azt Katherine Isbester „A demokrácia paradoxona Latin-Amerikában” című könyvében találóan összefoglalta: a „*pink tide*” „magában foglalja a neoliberalizmust aktívan felforgató Chávezt és

Moralest, a neoliberalizmust megreformáló Lulát, az e kettőt vegyíteni próbáló Kirchnereket és Correát [...] és a hatalmát nem demokratikus eszközökkel megtartani akaró, antineoliberalis retorikát alkalmazó Ortegát”.³

Bár a fenti idézet elsősorban a gazdaságpolitikai nézetkülönbségekre vonatkozik, témánk elemzésekor mindenképpen figyelembe kell venni, hogy nem lehet homogén egységként kezelni a baloldali fordulat országait, még akkor sem, ha egyes témakörök megközelítésében egyetértés alakult is ki közöttük.

Az átláthatóság érdekében – tekintettel arra, hogy a hatalmon töltött időszaka alatt feltételezhetően minden kormány legfőbb célja a biztonság legszélesebb körű megteremtése volt – a buzani biztonságértelmezés öt aspektusát (így a gazdasági, a társadalmi, a politikai, a környezeti és a katonai vonatkozásokat) fogom sorvezetőnek használni a dolgozat során.

Történelmi felvezető: a kubai forradalom és a „pink tide”

A hidegháború végének közeledtével és nem utolsósorban újabb, más jellegű konfliktusok (pl. öbölháború, 1990; délszláv háború, 1991; Georgia 1991) megjelenésével Latin-Amerika kissé háttérbe szorult a világpolitikai fősodorból, ahová korábban a jobboldali diktatúrák és baloldali gerillamozgalmak csatározásai helyezték. Ez a periódus több szempontból is turbulens időszakot indított el a régió történetében: a kétpólusú szembenállás

alól „felszabadult” országok immár szabad választásokon dönthettek a saját sorsukról, azonban ez azt is jelentette, hogy megszűntek – de legalábbis jelentősen csökkentek – az egyes országoknak a külföldi (az Amerikai Egyesült Államokból és a Szovjetunióból, illetve később Oroszországból érkező) támogatásai.

Az új helyzetben szinte teljesen magára maradt a régió leghosszabb ideje baloldali berendezkedésű országa, Kuba. A szigetország már a Fidel Castróék győztes forradalmát követő negyedik évtizedbe lépésekor megérezte a Szovjetunió gyengülését, annak felbomlásával azonban el is vesztette a korábbi exportjának 85 százalékát adó orosz források 90 százalékát, egyszerűbben szólva a bevételei több mint 76 százalékát.⁴ A válság elmélyülését Castro az 1990. augusztus 30-án bejelentett ún. „speciális időszak” (*período especial*) intézkedéseivel kívánta megakadályozni.⁵ Az ország hatalmas bevételkiesése, valamint az Egyesült Államok törvényhozása által szinten tartott, sőt tovább erősített megszorító intézkedések (Mack-kiegészítés,⁶ a „kubai demokrácia törvény” – közkeletűbb nevén: a Torricelli-törvény⁷ –, a „kubai szabadság, demokrácia, szolidaritás törvény”, azaz a Helms–Burton-törvény)⁸ rendkívüli nehézségeket okoztak az ország működőképességének a fenntartásában, és szinte a teljes lakosság a saját bőrén érezte a hatásukat. Ebbe a helyzetbe hozott gyökeres változást Hugo Chávez Frías, aki az Ötödik Köztársaság Mozgalom (*Movimiento V [Quinta] República*, MVR) nevet viselő szocialista párt színeiben megnyerte

az 1998. december 6-i venezuelai elnökválasztást.

Chávez neve ekkor már nemcsak Venezuelában, de az ország határain kívül is ismert volt, különösen Kubában, ahova a hat évvel korábbi sikertelen puccskísérletét követő börtönbüntetéséből szabadulva látogatott el. Az életpályájukban sok hasonlóságot mutató két vezető, Chávez és Castro egyedülállóan jó barátsága rendkívül közel hozta egymáshoz az általuk vezetett két államot, s a közös baloldali ideológiájuk – és az annak mentén kialakított imperializmusellenes szövetségük – az évek során egyre több országot nyert meg, és az élet mind több területén jelent meg, illetve vált nemcsak elérhetővé, de vonzóvá is számukra.

Politikai-gazdasági vonatkozások: az ALBA-tól a CELAC-ig

Chávez politikájának egyik központi alapköve a Washington-ellenes fellépés volt, mind retorikában, mind tettekben: az USA dominanciájának visszaszorítása és a minél szélesebb körű koalíciók létrehozása érdekében indított számos kezdeményezés fűződik a venezuelai elnök nevéhez. Talán a legemblematikusabb közülük az ország hivatalos névhasználatában (Venezuelai Bolívari Köztársaság) is szereplő Simón Bolívarra utaló ALBA, azaz a Bolívari Szövetség a Mi Amerikánk Népei Számára (*Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América*)⁹, amely egy Caracas és Havanna közti szerződésből nőtt ki magát 2004-ben regionális szervezetté, és fénykorában

tizenkét régióbeli tagállamot számlált.¹⁰ Az ALBA-t az évek során számos kritika érte, amelyek lényege, hogy a szervezet csupán egy olajban gazdag, (az alapítást követő években mindenképpen) tehető ország és a kedvező alkalmat kihasználni szándékozó, limitáltabb lehetőségekkel rendelkező államok egyenlőtlen hasznán alapul, és Venezuela a kőolajvagyonát használja fel a baloldali ideológia térségbeli erősítésére. Az ALBA alapító okirata azonban az olaj- és energiaszektortól a haderőn és az oktatáson át a nemek közti egyenlőség és a migráció témaköréig összesen tizenkilenc, az együttműködésbe bevonandó területet sorol fel.

Venezuela mindazonáltal valóban a térség energiaszektorai (kőolaj és földgáz) közötti együttműködést kívánta regionális szinten rendszerbe szervezni¹¹ (és ez által befolyást is szerezni), ezért bábáskodott a PetroCaribe, a PetroSur, a PetroAndina és a PetroAmérica létrehozásánál is, bár közülük csak a tizenhét tagállammal rendelkező PetroCaribe¹² mutatott fejlődést a továbbiakban – a tagországok nagyságából fakadóan valószínűsíthetően elsősorban az ALBA kapcsán már említett ok miatt. Bár az évek során tartott rendes és rendkívüli közgyűlések alkalmával hozott döntések hatására számos ponton bővülésnek indult az együttműködés, amely azonban vélhetően a túlbürokratizáltság okozta akadályok, valamint az alulfinanszírozottság miatt nem tudott igazán elmélyülni, így csak a nyilatkozatokban szereplő, sokszor nagy ívű célok limitált eredményességéről beszélhetünk, még akkor is, ha az elsődleges

céljukat, az Összamerikai Szabadkereskedelmi Egyezménynek (*Free Trade Agreement of the Americas*, FTAA) az USA által tervezett, eredeti formájának a megakadályozását sikerült is megvalósítaniuk.¹³

Az ALBA gazdasági vállalkozásai terén talán a legsikeresebbnek a közös pénznem bevezetésének a 2008-as caracasi rendkívüli csúcstalálkozón felmerült, majd a következő évben megrendezett hetedik csúcstalálkozón elfogadott terve mondható. A SUCRE¹⁴ névre keresztelt regionális – és egyelőre virtuális – fizetőeszköz első kereskedelmi alkalmazására végül 2010. február 3-án kerülhetett sor, egy Kubába irányult venezuelai export elszámolása kapcsán.¹⁵ Jelenleg öt ország – Bolívia, Ecuador, Kuba, Nicaragua és Venezuela – használja a SUCRE-t. Bár 2013-ban Uruguay is kérvényezte a bevezetését,¹⁶ a régióban bekövetkezett politikai és gazdasági folyamatok nem kedveztek a csatlakozásnak.

A 2010 januárjában életre keltett SUCRE (nemzetközi kódja szerint XSU) árfolyamát 1,25 amerikai dollárban határozták meg.¹⁷ Az elérhető legújabb, 2016-ra vonatkozó éves jelentés alapján a hat év során átlagosan naponta három tranzakciót bonyolítottak le SUCRE-ben, napi 1,02 millió XSU értékben.¹⁸ A tagállamok nagysága és gazdasági teljesítőképessége miatt eleve limitált lehetőségekkel indult kezdeményezést a 2016 után elmélyült venezuelai gazdasági és belpolitikai válság komolyan érintette, és – bár e téren kevés az elérhető hivatalos és hiteles információ – valószínűleg az amúgy is

rendkívül szerény eredményeket is visszafogta.

Valójában azonban az ALBA alapító szerződésének a 2004. december 14-i aláírását¹⁹ hat nappal megelőzte egy, a dimenzióiból adódóan jóval relevánsabb jogi aktus, a cuzcói nyilatkozat szignálása. Ezzel a résztvevők két szubregionális szervezet, a Dél-amerikai Közös Piac (*Mercado Común del Sur*, Mercosur) és az Andok Közösség (*Comunidad Andina*, CAN) integrációját célozták meg annak érdekében, hogy az összes dél-amerikai államot tömörítő, egységes szervezet jöjhessen létre.²⁰ Az eredetileg a Dél-amerikai Nemzetek Közössége (*Comunidad Sudamericana de Naciones*, CSN) néven indult kezdeményezés a szubkontinens tizenkét államfőjének döntése alapján 2008. május 23-án, a Dél-amerikai Nemzetek Uniójaként (*Unión de Naciones Suramericanas*, Unasur) Brazíliában kezdhette meg a valódi munkáját.²¹

Az Európai Unióra mintaként tekintő regionális szervezet létrehozásában vezető szerepet vállaló Chávez és az általa képviselt „bolívari forradalom” már a cuzcói nyilatkozatban kristálytiszta tetteen érhető, hiszen a bevezetője teljes egészében arra a retorikára épített, amelyet a néhai venezuelai elnök is alkalmazott: Simón Bolívar, az ayacuchoi csata, valamint a panamai kongresszus felemlegetésével a függetlenség és az önálló szubregionális identitás kialakításának a fontosságára.²² Az Unasur létrehozása már önmagában is sikernek nevezhető, hiszen korábban a történelmi ellentétek, a határviták és az egyéb sérelmek, valamint

a rivalizálás nem tette lehetővé, hogy valamennyi dél-amerikai állam egy egységes szervezetbe tagozódjon bele.

Bár az Unasurt számos kritika érte – sokszor jogosan – amiatt, hogy a túlságosan is hangzatos és nagyratörő célok mellett a megvalósításuk csak gyerekcipőben jár, erre ellenpéldákat is bőven lehet felhozni szakpolitikai szinten. Különösen igaz ez a Dél-amerikai Kormányzati Egészségügyi Intézetre (*Instituto Suramericano de Gobierno en Salud*, ISAGS), amely az egészségügyi szféra valamennyi szegmensére kiterjedő konzultatív fórummá és tudásbázissá vált, és nemcsak tapasztalatcserére ad lehetőséget, de oktatási műhelyként és lobbicsoportként is működik. A másik terület, ahol az Unasur sikerei megmutatkoztak az évek során, az államok közötti konfliktusok kezelése, valamint a régióbeli országok demokratikus intézményei működésének a védelme. Ide sorolhatók a Kolumbia és a szomszédai – Ecuador és Venezuela – közötti konfliktusok (2008, 2010), amikor is a kolumbiai katonák az ország területét elhagyva támadták meg a FARC gerillákat. Szintén itt említhetők az elnöki hatalom megdöntésére irányuló törvényes/törvénytelen tevékenységek miatt Bolíviában (2008), Hondurasban (2009) és Paraguayban (2012) történt diplomáciai beavatkozások. Mindez alapján jogosan merülhet fel a kritika, hogy Venezuela jelenlegi helyzetével kapcsolatosan miért nem formált véleményt a szervezet.

Annak ellenére, hogy az Unasur a szervezeti struktúrája és a szakmai töltete alapján életképes kezdeményezésnek

indult, a „*pink tide*” levonulta után, valamint a venezuelai belpolitikai helyzet következtében egyre inkább elmergeseedett a külpolitikai légkör is. Ennek hatására 2017 augusztusában a tagság fele – Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia, Paraguay és Peru – bejelentette, hogy csatlakozik az éppen akkor alakult, tizenkét amerikai államot tömörítő Lima Csoporthoz, amelynek a célja a venezuelai helyzet mielőbbi, békés úton történő rendezése.²³ Minthogy ott az állapotok tovább romlottak, az említett hat állam fel is függesztette az Unasur-tagságát.²⁴ Egyes országok ennél is tovább mentek: alig négy hónappal később, 2018. augusztus 28-án Iván Duque kolumbiai elnök bejelentette, hogy országa fél éven belül kilép a szervezetből,²⁵ majd 2019. március 13-án ecuadori kollégája, Lenin Moreno közölte ugyanezt a quitói kormányzat nevében.²⁶ Egy héttel később Ernesto Araújo brazil külügyminiszter pedig már a közös kilépésre szólította fel a tagállamok vezetőit.²⁷ 2019 nyarára mindössze Bolívia, Guyana, Suriname, Uruguay és Venezuela rendelkezett biztosnak tűnő tagsági viszonytal, a többi egykori alapító a kilépési eljárás valamely szakaszában tart jelenleg.

Szintén az „imperialista befolyástól” való függetlenedés érdekében javasolta még annak idején, a választási kampánya során Chávez a Nemzetközi Valutaalap alternatívájaként egy pénzügyi intézmény létrehozását. Ennek első lépését 2006-ban közösen tette meg Venezuela és Argentína. Annak ellenére azonban, hogy 2009-ben további öt állam – Brazília,

Paraguay, Uruguay, Ecuador és Bolívia – is aláírta a Banco del Sur létrehozásáról szóló szerződést, a nemzeti szintű ratifikációk lassúsága, a döntési mechanizmus körüli alkudozások, valamint az alaptőke letétbe helyezésének sorozatos elmaradása miatt a Nobel-díjas közgazdász, Joseph Stiglitz által is támogatott projekt mindezidáig nem valósult meg; az „csak papíron létezett, de hiányzott mögüle a politikai akarat” – nyilatkozta róla Rafael Correa, a korábbi ecuadori elnök.²⁸

A regionális szervezeteknek a „*pink tide*” időszak alatti „evolúciójában” a következő állomás a CELAC, azaz a Latin-amerikai és Karibi Államok Közössége (*Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños*) megalapítása. Bár a két regionális szervezet bemutatása során elsősorban a néhai Chávez elnök kapcsán esett szó a Washington-ellenes attitűdről, azonban a CELAC és az Unasur kezdeti sikerei – különösen az utóbbi –, valamint a baloldali kormányok megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy az időszak politikai légköre – a régió kívüli világpolitikai eseményektől el nem választható módon – egyfajta kohéziót hozott létre köztük az Egyesült Államok regionális hegemoniája ellenében.²⁹ Arról természetesen nincsen szó, hogy az USA olyan régi, megbízható szövetségesei, mint Kolumbia vagy az általában konzervatív Paraguay, ártértékelték volna a kül- és gazdaságpolitikájukat. A „*pink tide*” balos lendülete, a szolidaritás és az önálló, az USA árnyékából kilépni képes Latin-Amerika víziója azonban – természetesen az időszak világgazdasági történéseivel kiegészülve –

elégséges erőnek bizonyult ahhoz, hogy a számos kisebb-nagyobb, limitált sikerű regionális szervezettel kísérletező térség egy, a Rio Grande folyótól délre fekvő valamennyi államot – azaz nem csak a klasszikus latin-amerikai országokat – tömörítő szervezet létrehozása mellett tudott dönteni.

A CELAC elődjének, az 1986-ban alapított, és a fénykorában is mindössze 24 tagállammal rendelkező Rio-csoportnak a 2010-es cancúni csúcstalálkozóján hozott döntése értelmében a rákövetkező évben a regionális összefogás legnagyobb támogatójának számító Venezuelában kerülhetett sor a latin-amerikai és a karibi államok csúcstalálkozójára. A 2011. december 3-i caracasi nyilatkozattal végül megszületett a Kanada és az Egyesült Államok kivételével az amerikai kontinens valamennyi országát egyesítő szervezet, amely a nagyságánál fogva immár magában hordozta annak a lehetőségét, hogy meghatározó nemzetközi szereplővé válhasson. A szervezet

minden tekintetben – többek között a hatalmon lévő kormányok ideológiai irányultságában – rendkívül sokszínű, de számos vonatkozásban leginkább talán a „pink tide” országai érezhették magukat a CELAC létrejöttének valódi nyerteseinek. A szervezet alapító okiratának megalkotásával egy bizottságot bízta meg, amelyet Sebastián Piñera chilei elnök és Hugo Chávez vezetett, majd az elkészült dokumentumot Caracasban írták alá a tagállamok vezetői. Ezt követően egymást érték a Chávezt és a bolívari szolidaritást éltető megnyilatkozások. Szintén jelzésértékű – akár Washingtonnak szóló fricskának is tekinthető –, hogy a szervezet nemcsak hogy a tagjai között üdvözölte az Amerikai Államok Szervezetéből 1962 és 2009 között „száműzött” Kubát, hanem a harmadik csúcstalálkozója helyszínéül is Havannát választotta, hatalmas kommunikációs és egyéb lehetőséget biztosítva ezzel a kommunista szigetországnak.³⁰

1. ábra

A regionális szervezetek egyes mutatóinak összehasonlítása
a Világbank utolsó lezárt évének (2017) adatai alapján

	ALBA	Unasur*	CELAC
Tagállamok (db)	10	5 (12)	33
Lakosság (fő)³¹	61.743.288	47.826.676 (424.107.976)	643.562.685
GDP (PPP) (millió USD)³²	654.648,73	720.694,36 (6.771.751,28)	10.552.420,99

* Az eredeti 12 helyett a jelenlegi 5 tag adatai.

A régióban elinduló baloldali fordulat, és nem utolsó sorban a Washington-ellenes ideológia azonban nemcsak a régió egyes országainak kapcsolatát fűzte szorosabbra, hanem az olyan, status quóval kevésbé elégedett államok figyelmét is felkeltette, mint Oroszország vagy Kína.

Oroszország, a régió régi-új játékosaként bizonyos helyzeti előnnyel rendelkezik, de a lehetőségei limitáltabbak, mint Kínáé, amely a BRIC(S) megalakulása (2009) óta Brazília szövetségeseként „intézményesített” keretek között is jelen van Latin-Amerikában. Azonban már korábban is érezhető volt, hogy a régió baloldali kormányai szívesen támogatják (a kölcsönös előnyök reményében) a 2008-as orosz–georgiai válságot, majd a 2014-es krími annexiót követően szankciók által sújtott Oroszországot. Ennek szellemében Nicaragua és Venezuela is szerepel azon országok listáján, amelyek (ötödmagukkal) elismerték Abházia és (hatodmagukkal) Dél-Oszétia szuverenitását.

A szovjet időkben megszokott, kizárólag ideológiai alapú együttműködés azonban egy pragmatikusabb, a gazdasági szempontokat inkább szem előtt tartó stratégiává alakult az orosz fél részéről. Ezért mindeddig sorra elmaradtak azok a katonai beruházások (katonai támaszpont újrainyitása Kubában, katonai egység átmeneti állomásoztatása Venezuelában), amelyek inkább csak jelzésértékűek lettek volna, hiszen gyakorlati haszna nem igazán származott volna belőlük Moszkvának. Oroszország inkább a régió elsőszámú fegyverexportőre kíván

maradni – bővülő portfólióval és bevétellel. Ezzel párhuzamosan a „baráti országok” jelzésértékű támogatása – amelyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy az ezredforduló óta a régióba látogató, összesen 42 magas rangú orosz küldöttség fele ALBA-országot keresett fel – részben szintén átalakulni látszik. A reálpolitikai megfontolások – mint például a nicaraguai belpolitikai krízis, a venezuelai válság, a Kuba ellen újra felélénkülő amerikai megszorítások, valamint egyes „pink tide” kormányok Moszkva iránti támogatásának a hiánya – arra késztették Oroszországot, hogy átgondolja az eddigi megközelítését.³³ A 2016-ban elfogadott orosz külpolitikai stratégia 98. paragrafusa éppen ezért egy jóval nyitottabb, a gazdasági szempontokat prioritizáló irányt vázol fel. E szerint Moszkva továbbra is érdekelt marad a régióval folytatott kapcsolatok erősítésében, és azok konszolidálására, az együttműködések bővítésére törekszik bi- és multilaterális szinten egyaránt.³⁴ Az ALBA-országok mellé tehát (vagy akár a helyükre is) beléphetnek olyan új partnerek, amelyekkel korábban Moszkva nem ápolt meghatározó kapcsolatot, a másik oldalon pedig a bolivarista szervezetben mindezidáig elmaradt Oroszország megfigyelői tagságának a napirendre vétele, miközben Irán és Szíria például rendelkezik ilyennel.

Így Oroszország számára Mauricio Macri Argentínája ugyanúgy stratégiai partner, mint a jelenleg éppen az államcsőd felé zuhanó, belpolitikai válsággal küzdő Venezuela. Ezekben az országokban a különböző csatornákon és fórumokon

folytatott diplomáciai ütésváltásokon és az ENSZ Biztonsági Tanácsában (Kínával közösen) nyújtott támogatása mellett Moszkva több téren is jelen van, így például mintegy 17 milliárd dollár nagyságú állami hitellel (részben a Rosznyefty olajtársaságon keresztül történő befektetésekkel), a Petro nevű kriptovaluta beindításában nyújtott segítséggel, fegyvereladásokkal, katonai magánvállalatokkal és tanácsadókkal.³⁵

A Moszkva lehetőségeinél jóval kedvezőbbekkel rendelkező Peking markánsabb jelenlétet épített ki magának a Kínai Fejlesztési Bank és a Kínai Eximbank hitelein keresztül. Ezek 2005-ben egy mindössze 30 millió dolláros kölcsönrel jelentek meg a régióban, ám az azóta eltelt évek alatt összesen tizenöt latin-amerikai ország (illetve állami vállalat) részesült

50 millió és 67,2 milliárd dollár közötti hitelben. A több mint 141 milliárd dollár összértékű hitelállomány közel 90 százalékát energetikai és infrastrukturális beruházások finanszírozására vették fel az érintett államok. A hét „pink tide” ország közül négy a hitelek nagyságrendi toplistájának az élén áll, de közülük is kimagaslik Venezuela, amely tizennyolc kölcsön keretében a régióba áramló kínai pénz közel felét, 67,2 milliárd dollárt vett fel.

Az alábbi táblázat az elmúlt 15 évben a kínaiak által a régióban folyósított hiteleit ismerteti, külön kiemelve azokat, amelyeket a „pink tide” kormányokat követő időszakban vett fel az adott ország. Ezek az értékek jól jelzik, hogy a kínai jelenlét immár szintet lépett, és már nem ideológiafüggő.³⁶

2. ábra³⁷

Kínának a „pink tide” által érintett országokba kihelyezett hitelei

Ország	Összes hitel (milliárd USD)	Hitel (db)	„Pink tide” utáni hitel (milliárd USD)	„Pink tide” utáni hitel (db)
Venezuela	67,2	18	***	***
Brazília	28,9	11	10,3	3
Ecuador	18,4	15	***	***
Argentína	16,9	11	1,581	3
Bolívia	2,5	9	***	***
Costa Rica	0,395	1	0,395	1
Kuba*	0,24	3		
Peru	0,05	0	0,05	1**

* Kuba nem „pink tide” ország, de viszonyításképp és a kínai jelenlét érzékeltetése miatt szerepel.

** Peru az egyetlen ország, ahol bár baloldali, de nem a „pink tide” korszakhoz tartozó kormány vette fel a hitelt, még a „pink tide” kormányt megelőzően.

*** Nem értelmezhető kategória, jelenleg is baloldali kormány gyakorolja a hatalmat.

A hitelezési ügyletek mellett a kereskedelmi kapcsolatok is jelentős mértékben bővültek Kína és Latin-Amerika között: az ezredforduló 10 milliárd dolláros kereskedelmi mérlege 2009-re 130 milliárd dollárra nőtt. Ez a szám a teljes régiót magában foglaló mutató, azonban az öt legnagyobb kereskedelmi partner közül mindössze a második helyet nem „*pink tide*” ország foglalja el (a „*pink tide*” államok sorrendje: Brazília, Chile, Venezuela és Argentína). Bár a növekedés számottevő, 2009-ben a teljes latin-amerikai exportnak mégis mindössze 9 százaléka ment Kínába, míg a kínai export alig 5 százalékanak volt a célállomása Latin-Amerika.³⁸

A következő közel egy évtized alatt, azaz 2018-ra a kínai–latin-amerikai kereskedelem 307,4 milliárd dollárra nőtt – annak ellenére, hogy szinte valamennyi érintett országban lelassult a gazdaság. Ez 2 százalékos körüli latin-amerikai és 1,04 százalékos kínai exportbővülést jelentett. A növekedés 2019-es szintje pedig azt is mutatja, hogy kizárólag a tizenkét dél-amerikai államot tekintve Kína az első számú exportpartner, míg a teljes latin-amerikai és karibi térség számára a második (az Egyesült Államok után).³⁹

Kína felgyorsuló térnyerésének újabb lendületet adhat az Övezet és Út Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative*, BRI), amelyet az eredeti nevéől (Egy övezet, egy út, *One Belt, One Road*, OBOR) 2016-ban keresztelt át Kína.⁴⁰ A komplex geopolitikai-gazdasági projekthez már tizenöt latin-amerikai és karibi állam csatlakozott, köztük korábbi és jelenlegi „*pink*

tide” országok (Chile, Costa Rica, valamint Bolívia, Ecuador, Salvador, Kuba, Uruguay, Venezuela), annak ellenére, hogy a régió a kezdeti tervekben nem is szerepelt.⁴¹

Politikai téren Peking szintén sikereket könyvelhetett el a régióban: az elmúlt két évtizedben számos állam váltott át a Kínai Köztársaság (Tajvan) helyett a Kínai Népköztársaság elismerésére, köztük két „*pink tide*” kormányzat: Costa Rica (2007) és Salvador (2018), míg Nicaragua ezt nem tette meg.

*

Rendkívül nehéz egy olyan korszak politikai és ahhoz ezer szállal kötődő gazdasági hagyatékát summázni, amelyben igen erősen jelen vannak az ideológiai vonatkozások. További komplikációt jelent, hogy az alapjaiban hasonló gondolkodású kormányok vérmérsékletbeli különbségei, a politikai szövetségesek karakteresebb, olykor szélsőségesebb szereplői által az egyes nemzetközi szintű döntéseknél használt retorikai elemek nemcsak az adott politikusra, pártra vagy országra vetülnek negatívan, hanem valamennyi szereplőre.

Nincs ez másként a „*pink tide*” vonatkozásában sem, melynek kezdete egybeesik a „politikai jelenség” legemblematisabb és egyik legerősebb retorikájú figurájának a hatalomra kerülésével. A néhai Chávez elnök, aki korábban akár fegyveres puccsra is hajlandónak mutatkozott, remekül használta ki a baloldali kormányok egymást követő

megalakulásában rejlő momentumot a saját célkitűzései érdekében: a kisebb, gazdaságilag limitáltabb lehetőségekkel rendelkező országokat támogatva, a nagyobbakat megnyerve, azokkal szövetkezve építkezett. A tisztán ideológiai alapon szerveződő ALBA, az USA regionális hegemoniája elleni hatékony fellépés első lépcsőjeként elindított Unasur, végül az eredeti célként vizionált, az Egyesült Államokat kirekesztő tömb, a CELAC közül egyik sem jöhetett volna létre a venezuelai elnök nélkül. Az e tekintetben akár nagyívűként is jellemezhető politikai munkásság eredményeként létrejött rendszer azonban éppen emiatt nem tud hosszú távon is működőképes, így időtálló maradni.

A politikai felhangok, illetve az olykor szélsőséges retorikai elemek a szervezetek hasznosságától, hatékonyságától és szükségsszerűségétől teljesen függetlenül meg tudják pecsételni azok sorsát. Az Unasur körül kialakult helyzet, valamint a tervek szerint annak felváltására hivatott Prosur nevű kezdeményezés 2019. március 22-i santiagói megalapítása⁴² tökéletes példa erre. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nincsenek biztonságban a politikai paletta ellenkező pólusához köthető kezdeményezések – legyen szó akár egy korábban hangsúlyos külpolitikai tevékenység elsorvasztásáról, akár az adott ország egészségügyi helyzetének javítására hivatott segélyprogram felszámolásáról (mint ahogy azok Brazília esetében történtek). Az Európai Unió tehát szervezeti szempontból lehet, hogy példaként szolgált Latin-Amerika számára, azonban szellemiségében, úgy tűnik, jelenleg még más a helyzet.

A baloldali kormányok tevékenységének társadalmi vetülete

Bár a dolgozatomat a politikai, illetve az ahhoz szorosan kapcsolódó gazdasági vonatkozások bemutatásával kezdtem, amivel azt kívántam érzékeltetni, hogy a „pink tide”, azaz a baloldali pártok, pártszövetségek hatalomra kerülése a jellegéből adódóan egy politikai jelenség volt elsősorban, azonban a társadalmi terület talán még ennél is fontosabb. Mivel eltérő mértékben, de alapvetően baloldali, szocialista ideológiai háttérrel rendelkező szereplőkről beszélünk, a társadalmi kérdések rendkívül hangsúlyosan jelennek meg. Különösen akkor, ha a „pink tide” több szereplőjének az önmeghatározásában kiemelt fontosságot tölt be, hogy valami ellenében definiálja magát (Latin-Amerika vs. Észak-Amerika). Ahogy Barry Buzan írja, társadalmi téren a különböző törésvonalak, hagyományok, történelmi események alapján szerveződő közösségek, csoportok önazonossága (amelynek része a kultúra, a nyelv, a vallás stb.), illetve annak a megőrzése a cél a külső, de bizonyos esetekben akár más belső erők ellenében is.⁴³ A társadalmi vonatkozásokat ennél kiterjesztőbben értelmezve azonban nemcsak az identitásbeli (ideértve az oktatást is), hanem a valós fizikai „megőrzés” is idekiváncozik. Ilyenek az egészségügyi és bűnmegelőzési programok, valamint azok az intézkedések, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására (enyhítésére) történnek.

Ahogy Latin-Amerika egyes részei a biodiverzitás szempontjából köztudottan a világ leggazdagabb területei közé tartoznak, ugyanez a helyzet az őslakos, de különösen a világtól elzártan élő törzsek esetében is. A védelmük, illetve az élőhelyük megóvása a hidegháború jobboldali diktatúrái alatt még elvi szinten sem volt igazán biztosított.⁴⁴ Ebben több országban is a „pink tide” hozott gyökeres fordulatot. Talán az egyik legeklektánsabb példa erre Bolívia, ahol a szocialista Evo Morales – az ország első, az őslakosság tagjai közül megválasztott elnöke – jelentős eredményeket ért el a bennszülött népcsoportok helyzetének javítása terén. A kevesebb mint két évszázada független államban 2009-ben, egy kétéves alkotmányozási időszakot követően hatályba lépett a tizenhetedik alkotmány, amely már az ország nevében is változást írt elő: kiegészítette azt a „többnemzetiségű” jelzővel. Így lett a hivatalos elnevezése Bolíviai Többnemzetiségű Állam (*Estado Plurinacional de Bolivia*), jelezve az ország lakosságának a sokszínűségét. További eredmény, hogy a spanyol mellett 36 törzsi nyelv került be a hivatalos nyelvek közé. Emellett a törzsek földterületének a rendszere is átalakult, ők maguk pedig kiterjesztett autonómiát kaptak.⁴⁵

Egy szomszédos ország, a méreteiből adódóan a legtöbb rendezésre váró területet felölelő Brazília vegyes képet mutat. A helyzetet jól jellemzi, hogy annak ellenére, hogy már Fernando Henrique Cardoso elnöki periódusa alatt megkezdődött a Terra indígena Raposa Serra do Sol (TIRSS) nevű, elsősorban a Macuxi

törzs által lakott, többnyire érintetlen, és mintegy észak-alföldnyi nagyságú (1.743.089 hektár) terület feltérképezése, az csak Lula elnöksége alatt kapott védeltséget. A hatalmas területet végül a legfelsőbb bíróság döntése értelmében 4 évvel később a korábban oda betelepült farmereknek is el kellett hagyniuk,⁴⁶ ami akár példaértékű szigorra is utalhatna – azonban, ha a számokat is megnézzük, akkor már egészen más kép tárul elénk. Az 1988-as alkotmány 231. paragrafusa 5 évet szabott ki arra, hogy a kormányzat – az őslakosokkal foglalkozó alapítvány, a FUNAI (*Fundação Nacional do Índio*) vezetésével – kijelölje a törzsi területeket,⁴⁷ hogy az ottani őslakos népcsoportok bármiféle külső zavar nélkül folytathassák a hagyományaikat. Amíg azonban a Cardoso-kormányzat időszaka alatt (1995–2002) 118 területet sikerült kijelölni, Lula két ciklusa során (2003–2010) mindössze 81-et, utódja, Dilma Rousseff első 5 éve alatt (az alkotmányos vádemelési eljárás megkezdéséig) pedig csak 11-et.⁴⁸ A TIRSS-nek a hosszas csatározásokat követő kijelölése viszont abból a szempontból mindenképpen jelzésértékű, hogy a terület 92,4 százaléka nyújtottak be bányászati engedélyre vonatkozó kérvényt.⁴⁹

A Munkáspártnak a bennszülöttekkel kapcsolatos ügyek területén végzett, felsemés képet mutató tevékenységének az egyik emblematis esete lett a 7056. sz. elnöki rendelet, amelyet 2009. december 28-án írt alá Lula elnök. A „FUNAI-törvény” néven elhíresült jogszabály nagymértékben átstrukturálta az érdekvédelmi

szervezetet, s ennek következtében közel négyszáz különböző szintű kirendeltség szűnt meg – anélkül, hogy a kormányzat, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organisation*, ILO) 169. számú egyezményében⁵⁰ rögzített kötelezettségeinek eleget téve, egyeztetett volna az őslakos közösségek képviselőivel.⁵¹

A baloldaliságból fakadó erősebb szociális érzékenység, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok megsegítésének gondolata (s egyben a saját támogatói bázis biztosítása) számos program elindítását eredményezte. Napjainkban a feltételhez kötött segélyprogramok (*Conditional Cash Transfers*, CCT) a világ számos országában működnek, tekintet nélkül az adott állam kormányának a politikai irányultságára. Latin-Amerika kapcsán azonban feltétlenül megjegyzendő, hogy az első CCT-programok éppen a régióban, egész pontosan Brazíliában indultak el, valamint az érintett országok számát és a programok volumenét tekintve is Latin-Amerika tekinthető a CCT-k „hazájának”. Bár egyes programok alapjait még a jobboldali kormányzatok időszakában dolgozták ki, az (egyes országok közötti) elterjedésükben és a kiterjesztésükben (mind tematikájuk, mind célcsoportjuk tekintetében) a baloldali kormányok által vállalt szerep tagadhatatlan.

Az első és egyben jelenleg is a legnagyobb ilyen program az 1995-ös gyökerekkel rendelkező, a volumene csúcsát azonban a Lula-kormányzat reformjait követően elért – a korábbi *Programa de Eradicacão do Trabalho Infantil* (azaz a

gyermekvédelmi), a *Bolsa Escola* (az oktatási) és a *Bolsa Alimentacao* (az étellemezési) programokat magában foglaló *Bolsa Família*.⁵² Bár az eltérő nézeteket valló szakértők különbözőképpen értékelik a program hatását és hatékonyságát – amelyet (talán kevésbé meglepő módon) korrupciós vádak is értek az évek során –, a Világbank adatai e téren sokatmondóak: 2003-ban, a program indításakor az ország lakosságának 24,9 százaléka élt a szegénységi küszöb alatt, míg 10 évvel később már csak közel egyharmaduk: 8,9 százalék.⁵³ A jövedelmi és vagyoneeloszlási egyenlőtlenség mérésére szolgáló Gini-index is hasonlóképpen javuló tendenciát mutat: annak értéke 2003-ban 57,6 százalék volt, ám 2013-ban (a még mindig magas, de közel 5 százalékkal alacsonyabb) 52,8 százalékra csökkent.⁵⁴ Az oktatás terén elért pozitív változást mutatja, hogy mindeközben az analfabetizmus a 2004-es 11,4-ről 2014-re 8,3 százalékra csökkent.⁵⁵ A programnak az egészségügyre gyakorolt hatásának az egyik bizonyítéka, hogy a születéskor várható átlagos élettartam a 2003-as 71,3 évről mindössze 10 év alatt 74,8 évre nőtt.⁵⁶

Számos további pozitív változást is lehetne említeni a program sikerességének illusztrálása érdekében, valamint a Rousseff-adminisztrációnak a *Bolsa Família*t kibővítő kezdeményezéseit (például a több területet is érintő *Brasil Sem Miséria* programot) is érdemes lenne részleteiben áttekinteni, erre azonban helyhiányában a jelen tanulmányban nincs lehetőség. A következtetések viszont így

is levonhatóak. A kérdés kormányzati súlyát mutatja, hogy 2004 januárjában külön miniszteri szintű szervezetet (Minisztérium a Szociális Fejlődésért és az Éhínség Elleni Küzdelemért) állítottak fel, többek között az említett programok felügyeletére.⁵⁷

Hasonló pozitív hatást ért el a szintén baloldali Rafael Correa ecuadori elnök által kiterjesztett és sikerre vitt – bár korábban már létező, de még nem CCT-ként működő⁵⁸ – *Bono de Desarrollo Humano* elnevezésű felzárkóztatási program is.⁵⁹ Az Unasur hivatalos jelentése szerint az éhezők száma 11 százalékkal, a szegénységben élők pedig 20 százalékkal csökkent 2014-ig, s ebben a program intézkedéseinek végrehajtása különösen fontos szereppel bírt. A felnőtté válás előtti korosztályokra vonatkozó eredmények közül az oktatás terén mintegy 10 százalékos növekedés mutatkozott a beiskolázottak számát illetően, a gyermekmunkában érintett 6–17 év közöttiek száma pedig 17 százalékkal csökkent az említett időszak során. A jelentés mindazonáltal hozzáteszi, hogy az egészségügy terén kevésbé voltak tetten érhetőek a javuló tendenciák az első évtized alatt, bár a kötelező orvosi vizsgálatokon való részvétel gyakoriságának a növekedése hosszabb távon várhatóan éreztetni fogja a hatását.⁶⁰

A chilei *Ingreso Ético Familiar* (IÉF) – amit 2007 augusztusában kezdett el kidolgoztatni az akkori elnök, Michelle Bachelet – a kondíciókhoz kötött, illetve kondíciók nélküli támogatási formákból álló programok egyik sikertörténetének

is nevezhető. Az IÉF az ellenkező politikai oldalhoz tartozó kormányok ciklusain is átível: a 2006 óta az elnöki székhelyen egymást váltó Michelle Bachelet és Sebastián Piñera minden alkalommal folytatta az elődje ciklusában is működtetett programot.⁶¹ Így annak ellenére, hogy az IÉF forrásai erősen limitáltak, ezért a programba bevont lakosok száma is szerényebb, a kezdeményezésnek a jövedelmi különbségek és a (mély)szegénység felszámolása terén elért hatása mégis jól érezhető.⁶²

Tekintettel arra, hogy Latin-Amerika szinte minden országában működnek CCT-k, az olyan baloldali(bb) kötődésű programokat is részletesen be lehetne mutatni, mint az uruguayi szociális jellegű *Asignaciones Familiares – Plan Equidad*⁶³ vagy az argentinok szociális-oktatási célú projektje, az *Asignación Universal por Hijo para la Protección Social*,⁶⁴ amelyek számos hasonlóságot mutatnak a korábban említett kezdeményezésekkel. A komplexsége miatt azonban a Venezuelában bevezetett „segélyprogramcsalád” mindenképpen megérdemli, hogy külön is szó legyen róla.

A nagyjából 2003-ban útjára indított, és a legegyszerűbben talán „bolivári misszióknak” nevezhető programok tizennégy területet érintenek,⁶⁵ de egyes esetekben azokon belül több különálló alprogrammal is rendelkeznek. A szerteágazó témaköröket felölelő kezdeményezés a feltételhez kötött, illetve a kondíciók nélküli támogatási formák mellett egy venezuelai sajátosságot is tartalmaznak: ingyenes termékeket és szolgáltatásokat

a rászorulóknak számára. A támogatások pénzügyi háttérét – szintén egyedülálló módon – zömében közvetlenül az állami olajvállalat, a PDVSA (*Petróleos de Venezuela, S.A.*) biztosította, és a nagyságrendje 2010-ig átlagban meghaladta az évi 10 milliárd dollárt.⁶⁶

A Szociális stratégiai terv 2001–2007 (*Plan Estratégico Social 2001–2007*) számos, elsősorban a társadalmi igazságosság megteremtését, a szegénység felszámolását, az oktatás- és az egészségügy fejlesztését célul tűző programja közül a *Misión Barrio Adentro* (MBA) mind volumenében, mind körülményeiben külön is említésre méltó. Az egészségügyi ellátórendszer kiszélesítését, elérhetőbbé tételét Venezuela nem tudta volna önerőből belátható időn belül megvalósítani. A korábban említett elválaszthatatlan szövetséges, Kuba azonban nemzetközileg elismert egészségüggyel és felsőoktatással rendelkezik, így a szigetország – olajért cserébe – több mint 12.000 orvossal, ápolóval és egészségügyi dolgozóval kezdte meg az MBA támogatását, így az ország 335 járási szintű körzetéből 320-at kubai egészségügyi személyzet segített.⁶⁷ A megtett lépések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy – több más pozitív változás mellett – a Világbank mutatói szerint 2003 és 2008 között a csecsemőhalálozások aránya 1.000 születésre vetítve 16,9-ről 14,6-re csökkent,⁶⁸ a 100.000 főre jutó tuberkulózisos esetek száma pedig a 2003-as 33-ről szintén 5 év alatt 28-ra redukálódott.⁶⁹

A bolívari állam másik emblematisztikus programja az alapfokú oktatásban részt vevők támogatása a *Misión Robinson* ke-

retében, amelyet később a közép- (*Misión Ribas*) és a felsőoktatási változat (*Misión Sucre*) is követett.⁷⁰ Sajnálatos módon azonban a *Misión Robinson* nemcsak az analfabetizmus felszámolásában elért eredményeiről vált híressé, hanem az egyébként a többi programot is átjáró, de ez esetben különösen elharapódzó korrupció és a pénzügyi gondatlanságok kapcsán is: egyes számítások szerint az egy tanévben egy hallgatóra jutó költség 500 és 1.000 dollár közé volt tehető, míg az a szintén hasonló programot működtető Brazília esetében mindössze 2,50 dollár volt.⁷¹

Az említett – részben vagy teljesen feltételhez kötött – segélyprogramok kapcsán az általuk indukált, vitathatatlanul pozitív változások mellett két, olykor kevésbé hangsúlyozott tény is meg kell említeni. Az egyik – bár ez nyilvánvalóan magától értetődő –, hogy a CCT-k hatását nem lehet vegytisztán kimutatni, hiszen nem laboratóriumi kísérletekről van szó, ahol az egyéb környezeti tényezők befolyásától mentesen lehet a változásokat megfigyelni. A fejlődéshez és az egyes mutatók javuló tendenciájához tehát hozzájárultak még egyebek mellett további kormányzati döntések (az oktatás fejlesztése, minimálbér bevezetése stb.), az adott ország gazdaságának a növekedése (nyersanyagpiaci fellendülés, a lakosság vásárlóerejének a növekedése, bővülő hitelezési lehetőségek stb.), illetve a pozitív világgazdasági mutatók, de még az érintett állam demográfiai mutatószámainak és a munkaerőpiaci körülményeinek a változásai is.⁷² Ezek

együttesen voltak képesek beindítani azt a rendkívül rövid idő alatt lezajlott látványos fejlődést, amely számos „*pink tide*” országban véghez tudott menni. A sikeres „képlet” szinte valamennyi eleme jelenlétének a szükségességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a csupán a legjelentősebb tényezőket tartalmazó lista egyes elemeinek a meggyengülése vagy kiesése immár történelmileg bizonyítottan szignifikáns negatív hatást váltott ki a beindult pozitív folyamatokban, annak ellenére, hogy a CCT továbbra is elérhető maradt.

A másik tény pedig valójában egy kritika, amely olykor megfogalmazódik a CCT-vel kapcsolatban, mégpedig, hogy azok felvetik egy „függőségi csapda” kialakulásának a lehetőségét, illetve torzíthatják a kedvezményezettnek a támogatási programban maradása érdekében tanúsított magatartását. Ennek megakadályozására azonban több alkalommal is különböző szinteket vezettek be, amelyek adott esetben csökkentik a támogatás mértékét. Ehhez azonban folyamatos kapcsolattartásra és monitorozásra lenne szükség, ami a CCT-ket érő kritika szerint gyakran nem biztosított.⁷³

Annak ellenére, hogy nem jóléti intézkedés, és a hatása nem említhető egy lapon a korábban bemutatott programokéval, egy Chávez által szorgalmazott kezdeményezés is a társadalmi szegmenshez kívánczik: a caracasi központú, 2005-ben alapított teleSUR. Bár az alapítói szándék szerint a csatorna „Latin-Amerika szocialista válasza a CNN-re”,⁷⁴ a teljes régiót összefogó, valódi hírcsatornaként

funkcionáló televízió nem igazán tudott megvalósulni. Az ars poeticája szerint a Dél népeinek egyesítése érdekében dolgozó multimédiás platform egy új „kommunikációs rend” megteremtésére jött létre. Ez esetben a „Dél népei” kifejezés úgy is értendő, mint „egy geopolitikai koncepció a béke, az önrendelkezés, az emberi jogok tiszteletben tartása, valamint a társadalmi igazságosság támogatása érdekében.”⁷⁵ Mindezen magasztos célok ellenére a (Venezuela mellett) szintén baloldali Bolívia, Kuba, Nicaragua és Uruguay kormánya által támogatott médium leginkább az ugyancsak 2005-ben alapított oroszországi RT csatornához hasonló propagandatevékenységet, valamint a hírek saját szempontból történő interpretációját végzi, és inkább tekinthető Venezuela hangjának Latin-Amerikában (illetve a vételi lehetőségek bővülésével immár szinte bárhol), mint Latin-Amerika hangjának a világban.

*

Egy baloldali rendszernek a szociális érzékenysége miatt az említett öt szegmens közül a legerősebbnek a társadalmat érintő kérdésekben kell lennie, abban szükséges a legmaradandóbb változásokat elérnie. A terület azonban „veszélyes”, hiszen ott mutatkozik meg a legkönnyebben, hogy valódi a dolgozók érdekeit védő vagy inkább csak demagóg politizálást folytat-e az adott kormányzat. A jobboldali diktatúrák alól felszabadult Latin-Amerika társadalmi, oktatási, egészségügyi stb. körülményeinek ismeretében

kijelenthető, hogy szinte nem volt olyan terület, amely ne szorult volna jelentős változtatásokra, akár a jogi szabályozás, akár a valós fizikai fejlesztések kapcsán. A „pink tide” baloldali kormányai a demokratikusan választott elődjeiknél nagyobb hangsúlyt fektettek az elmaradottabb területek (oktatási és egészségügyi rendszer, mélyszegénység felszámolása, kisebbségi jogok) támogatására, s számos példaértékű programot indítottak el, amelyek közül néhányat a régió kívüli országok közül több is átvett.

A szinte minden országban megjelent szociális intézkedéscsomagok, segélyprogramok azonban – a még talán kisebb problémát jelentő ideológiai „köntös” mellett – egyes országokban erős pártpolitikai színezetet kaptak, sőt akár olyan kvázi „ellenszolgáltatást” is igényeltek, melyek sem erkölcsi-etikai, sem politikai nézőpontból nem megengedhetők (mint például a segélyekre jogosító ún. „hazafias kártyák” [*Carnet de la Patria*] a venezuelai választások kapcsán). A „pink tide” hagyatéka tehát e téren vegyes képet mutat: a működőképes kezdeményezések mellett kevésbé vagy egyáltalán nem fenntartható rendszerek, valamint egy demokratikus berendezkedésű országban nem támogatható gyakorlatok mind megtalálhatóak az érintett államokban. A kép vegyes a tekintetben is, hogy a (nagyjából) működőképes programok sorsa végül mi lett az egymást váltó adminisztrációk ideje alatt. Tekintettel arra, hogy Latin-Amerika államai előkelő helyen állnak a világ társadalmilag legegénylőtlenebb országainak sorában,

e programok folytatása – ha átalakításokkal is – rendkívül fontos lenne; a kizárólag a pártok közti nézetkülönbségek miatti felszámolásuk pedig ugyanúgy téves út, mint bármiféle politikai színezetű feltételt szabni a segélyprogramokban való részvétel érdekében.

Lépések a környezet védelme terén

Az előző alfejezet elején említett, az őslakosok védelmének biztosítására hivatott intézkedések az elsődleges cél mellett direkt vagy indirekt módon a törzsi közösségek élőhelyének, természeti környezetének is védelmet nyújtottak, így azok egyfajta környezetvédelmi intézkedésként is felfoghatóak. Szerencsére azonban a régióban történtek ennél konkrétabb lépések is.

Bár a costa ricai balközép Nemzeti Felszabadítási Párt (*Partido Liberación Nacional*, PLN) vérmérséklete jóval viszszafogottabb, így sokszor elfelejtik megemlíteni a „pink tide” kormányok között, a tevékenységére egy területen mindenképp fontos kitérni. A fenntartható fejlődés és a környezetvédelem terén a 2006 és 2014 közötti kormányok rendkívül jelentős stratégiai változásokat értek el. A környezetvédelem prioritáskénti kezelése Óscar Arias Sánchez második elnöksége⁷⁶ alatt kezdődött, a *Pax Natura* kezdeményezés 2007-es meghirdetésével, a kőolajfúrások (kutatás és kitermelés) teljes körű betiltásával, valamint olyan gigaprojektek beindításával, mint az ENSZ által is szponzorált faültetési program vagy a megújuló energiaforrásokra

történő átállás elindítása.⁷⁷ Szintén abban az évben jelentette be Costa Rica, hogy a tervek szerint 2021-re, az ország függetlenségének 200. évfordulójára a világon az első karbonsemleges állammá válik.⁷⁸

A megkezdett környezetvédelmi programok az Ariast követő Laura Chinchilla, az ország első női elnökének a kormányzása alatt is folytatódtak. A számos nemzetközi elismerés, valamint az ENSZ fenntartható fejlődési céljainak (*Sustainable Development Goals*, SDGs) elérése érdekében tett hatékony lépések mellett a Yale és a Columbia Egyetemnek a Világgazdasági Fórum bevonásával végzett kutatásai során megalkotott környezetvédelmi teljesítmény index (*Environmental Performance Index*, EPI) alapján is szemmel látható a baloldali kormányok tevékenységének pozitív hozadéka. A tíz témakör huszonnégyszáz környezet-egészségügyi mutatóit, valamint az ökoszisztéma állapotát befolyásoló tényezőt 2000 óta vizsgáló kutatások eredményeit kétévente publikálják. Costa Rica 2002-ben még nem szerepelt az első húsz ország között,⁷⁹ a 2006-ban megszerzett 15. helyét⁸⁰ – nagy részben valószínűsíthetően az Arias-kormányzat intézkedéseinek is köszönhetően – 2008-ra az ötödik,⁸¹ 2010-re a harmadik,⁸² míg két évvel később újra az ötödik helyre sikerült javítania.⁸³ 2014. első felében véget ért a PLN nyolcéves kormányzása – és bár a korrelációk nem teljes mértékben kimutathatóak – az ország abban az évben az 54. helyre csúszott vissza,⁸⁴ majd két év alatt is csak a 42. helyre tudott előrelépni.⁸⁵ A legfrissebb, 2018-as lista

szerint Costa Rica a 30. a száznolcvan vizsgált ország között,⁸⁶ így – annak ellenére, hogy számos környezetvédelmi programja kormányzatokon átívelően is folytatódik – a „*pink tide*” időszak kormányainak tevékenysége kimutathatóan is jelentős fejlődést hozott e téren.

Amilyen mintaértékűek állami szinten Costa Ricának a környezetvédelem területén elért eredményei, nagyságrendileg legalább ugyanolyan súllyal bír nemzetközi szinten a 2018-ban tizenhat latin-amerikai és karibi állam által aláírt escazúi megállapodás, hivatalos nevén a „Regionális megállapodás a latin-amerikai és a karibi térség környezetvédelmi ügyeiben az információkhoz, a nyilvános részvételhez és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésről”. Ez az első ilyen témájú egyezmény a régióban, emellett a világon első abban is, hogy környezetvédelmi kérdésekben az emberi jogi jogvédőkre vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaz. Bár a costa ricai Escazúban csak 2019. március 4-én fogadták el az egyezményt, a munka érdemi része mégis a „*pink tide*” időszakához köthető. Az előzmények egészen az ENSZ-nek a 2012. június 20–22. között Rio de Janeiróban megrendezett fenntartható fejlődési konferenciájáig („Rio+20”) nyúlnak vissza, amelyen a részt vevő államok nyilatkozatot fogadtak el az 1992-es „Riói nyilatkozat a környezetről és a fejlődésről” című dokumentumban megfogalmazott 10. elv⁸⁷ alkalmazásáról. Ezt követően hosszas tárgyalássorozat és többkörös kormányközi egyeztetés kellett ahhoz, hogy a nem kormányzati szervek

bevonásával 2014-ben felállított tárgyaló bizottság végleges formába tudja önteni a dokumentumot. A szerződés jelenleg abban is egyedülálló, hogy az egyetlen jogilag kötelező erejű megállapodás, amely az 1992-es riói nyilatkozat alapján született.⁸⁸

*

A környezetvédelem vonatkozásában összegzőképpen elmondható, hogy bár a téma általában a fejlettebb, tehetősebb országok politikai napirendjén bír nagyobb prioritással, illetve a tényleges kivitelezéshez szükséges pénzügyi forrásokkal, a bemutatott példák alapján látható, hogy előrelépés történt Latin-Amerikában is – amiben jelentős szerepet játszottak a baloldali kormányok döntései. A kérdés csak az, hogy az időközben őket leváltó új vezetés folytatja-e – képes-e rá, illetve szándékában áll-e – folytatni a megkezdett fejlődést. Vannak példaértékű, szinte nemzeti konszenzuson alapulónak mondható kezdeményezések, mint a costa ricai, azonban a Brazíliában 2019. január 1-jével felállt Bolsonaro-kormányzat első intézkedései – de már az azt megelőző kampányidőszak is – arról tanúskodnak, hogy a lobbitevékenység (jöjjön az akár az agrárszektorból, akár a bányászat vagy az ipar képviselőitől) jogszabályi és szervezeti változtatásokon keresztül képes megállítani a már beindult pozitív folyamatokat.

A védelmi szférában hozott intézkedések

Talán az egyik legkonfliktusosabb terület az ötből, de nemzetközi szempontból mindenképpen a legérzékenyebb a biztonság katonai szegmense, még akkor is, ha a döntések deklaráltan a honvédelem érdekében születnek. E téren szintén meg kell említeni a baloldali kormányok időszaka alatt történt néhány változást.

A katonai diktatúra több mint két évtizede után a demokratizálódás útján elindult Brazília az ezredfordulóig tartó időszak kormányai alatt leginkább a gazdasági és a belpolitikai (elsősorban korrupciós) problémák megoldásával volt elfoglalva, így a védelmi szféra háttérbe szorult. A Munkáspárt színeiben hatalomra került Lula azonban egészen más vízióval rendelkezett: az országot nemcsak belföldön (politikai, gazdasági, társadalmi értelemben), hanem külpolitikai vonatkozásban is meg kívánta reformálni. Rendkívül aktív külpolitikai tevékenysége (Dél–Dél-kapcsolatok kiépítése és erősítése, a Portugál Nyelvű Országok Közösségében [*Comunidade dos Países de Língua Portuguesa*, CPLP] való részvétel növelése, új kétoldalú kapcsolatok kialakítása, stb.) mellett Lula felismerte, hogy egy állam hatalmi pozíciójának megítélésében különösen fontos szerepe van a fegyveres erőknak. Ezért hathatós lépéseket tett azok technikai, személyi és nem utolsósorban doktrinális fejlesztése érdekében.

Ennek egyik első lépéseként – a legtöbb fejlett demokráciában bevett szokásnak megfelelően, azaz ahol nyilvánosan is elérhetőek a haderő összetételére, technikai felszereltségére, a védelmi kiadások mérőszámaira, valamint a fejlesztésekre és a jövőbeni tervekre, illetve az ország biztonságpercepciójára vonatkozó dokumentumok – a Lula-kormányzat is számos stratégiai dokumentumot alkotott meg és fogadott el. Az ország első nemzeti védelmi stratégiája 2008-ban készült el, majd három évvel később az abban ismertetett stratégiai elképzeléseket gyakorlati szintre bontó Koordinációs és védelmi felszerelési tervet (*Plano de Articulação e Equipamentos de Defesa*, PAED) is kidolgozták, s azt követte a transzparencia legfőbb letéteményesének számító Fehér könyv kiadása, 2012 júliusában.

A dokumentumok megalkotása mellett a konkrét fegyverkezés kapcsán is számos lépést tettek, így többek között a modernizációs program keretében kezdhettek megépülni az ország első nukleáris meghajtású tengeralattjárói (francia segítséggel), és indulhattak meg a típuscserék valamennyi haderőnemen belül. A fejlesztéspolitika szintén fontos elemként (és egyben Brazília nagyhatalmi törekvéseinek támogatására) kezdődött meg a brazil fegyveres erők fokozott megjelenése az ENSZ békeműveleteiben. Ahogy az ENSZ utolsó, 73. közgyűlésén, 2018 szeptemberében elhangzott, Brazília 1956-os debütálása óta félszáznál is több békeműveletben vállalt szerepet, több mint ötvenezer békefenntartó (katona

és rendőr) részvételével.⁸⁹ Ezek közül a legjelentősebb mind kontingens, mind pedig parancsnoki állomány tekintetében a MINUSTAH Haitin, a MONUSCO a Kongói Demokratikus Köztársaságban, valamint a libanoni UNIFIL.

A részvételhez azonban két fontos döntést is meg kellett hoznia a kormánynak. Az első, hogy az egy másik szuverén állam belpolitikájába való be nem avatkozás évtizedes kimondatlan, de szigorúan betartott politikáját meg kellett változtatnia. Addig a brazil vezetés elzárkózott az ENSZ-alapokmány VII. fejezete⁹⁰ alapján megindított műveletektől, és csak a VI. fejezetben⁹¹ megfogalmazott kitétel érvényesülése esetén járult hozzá békefenntartókkal a világszervezet égisze alatt zajló békeműveletekhez. A második pedig, hogy a professzionalitás biztosítása érdekében a brazil hadsereg 2005. február 23-án Rio de Janeirótól nem messze létrehozta a Békeművelési Kiképző Központot (*Centro de Instrução de Operações de Paz*, CIOpPaz), amely az ENSZ-műveletekben történő részvételre készíti fel az állományt. Az oktatási intézményt 2010. június 10-én Brazil Egyesített Békefenntartási Központ (*Centro Conjunto de Operações de Paz do Brasil – Centro Sérgio Vieira de Mello*, CCOPAB) névre keresztelték át, ahol immár összhaderőnemi, multidisziplináris oktatás folyik.⁹²

A Lula-, majd az azt követő Rousseff-kormányzatnak az ENSZ-békeműveletekben való erőteljes részvétel melletti elkötelezettségét mi sem mutatja jobban, mint hogy több mint kétezer békefenntartót

küldtek a különböző missziókba. A brazil kontingens azonban már Michel Temer elnökségének második felében is nagyon alacsony létszámú volt, és jelenleg nem éri el a háromszáz főt sem.⁹³

A fejlesztések finanszírozását azonban nem a védelmi költségvetésnek a GDP-n belüli növelése tette lehetővé – hiszen az a 2003-as 1,503-ról 2010-re, szinte stagnálva, csak 1,539 százalékra nőtt⁹⁴ –, hanem a két Lula-adminisztráció évi átlag 4 százalékos GDP-növekedése,⁹⁵ ami több mint a duplájára emelte a védelmi büdzsét: 25,829 milliárdról 59,819 milliárd reálra.⁹⁶

Tekintettel arra, hogy Brazília a nemzeti védelmi stratégiájában deklarálta, hogy nem rendelkezik ellenséggképpel, az ALBA esete merőben más. A regionális szervezet alapító okiratában nem szerepel hangsúlyosan a tagállamok közötti katonai együttműködés, így az ALBA hetedik kongresszusán elfogadott zárodokumentum fontos mérföldkő a szervezet életében. A Manuel Zelaya hondurasi államfő elleni 2009. június végi puccs után alig több mint három hónappal megrendezett bolíviai csúcstalálkozó során – bár fontos gazdasági és politikai kérdések is napirendre kerültek – a tagállamok vezetői egyebek mellett egy közös védelmi mechanizmus létrehozásáról döntöttek. A felállított Védelmi Tanács feladataként határozták meg a „Közös népi integrált védelmi stratégia” (*Estrategia de Defensa Integral Popular Conjunta*) megalkotását, valamint a kissé nehezen megfogható elnevezésű katonai intézet (*Escuela de Dignidad y Soberanía de*

las Fuerzas Armadas de los países de la ALBA) létrehozását, amely az ALBA-országok fegyveres erőinek oktatási intézményeként az „imperialista és más jobboldali erők” elleni összefogást hivatott szolgálni, a méltóság és a szuverenitás magasztos fogalmainak égisze alatt.⁹⁷

Bár az évek során sok ALBA-kezdeményezés a pénzügyi háttér biztosításának hiányában végül csak hangzatos politikai állásfoglalás maradt, az „ALBA Védelmi és Biztonsági Akadémia” (*Escuela de Defensa y Seguridad del ALBA*) 2011. május 31-én, Evo Morales bolíviai elnök, valamint Venezuela, Kuba és Panama magas rangú képviselőinek jelenlétében – bár a curriculum feltételezhető hiányában – megnyitotta kapuit.⁹⁸ Ez azonban valószínűleg nem keltette volna fel a világsajtó figyelmét, ha a résztvevők között nincs ott az iráni hadügyminiszter, a nemzetközi körözés alatt álló Ahmed Vahidi dandártábornok is.⁹⁹ Az intézmény tevékenységéről nyílt forrásból nem sokat lehet tudni, azonban a már a kezdetekben is diplomácia feszültséget generáló, nagy lendülettel, de vélelmezhetően valódi tartalom nélkül indult akadémia működését először a nagy támogató, Chávez halála, majd a venezuelai gazdasági és belpolitikai válság nehezítette. A helyzet 2016. augusztus 17-én – öt évvel a megnyitó után – vett egyedi fordulatot: a még mindig hatalmon lévő Evo Morales újfent megnyitotta az immár Juan José Torres tábornok nevét viselő, szintén nehezen fordítható nevű katonai intézet, az „Antiimperialista Kommandó Iskola” (*Escuela de*

Comando Antiimperialista de los Pueblos del Abya Yala)¹⁰⁰ kapuit. Morales a beszédében méltatta Chávez tevékenységét, és folytatta elődje Nyugat-ellenes retorikáját.¹⁰¹

Chávez azonban – egykori katonatisztként – otthon is számos, a védelmi szektort érintő intézkedést hozott. Amellett, hogy a hatalmát támogató katonai vezetőket ültetett a legfontosabb tábornoki pozíciókba, a bolívari missziók keretében külön programot szentelt az ország és a „bolívari forradalom” katonai védelmének. A venezuelai szabadságharc egyik első és meghatározó alakjáról, Francisco de Mirandáról elnevezett program egy tartalékos katonai erőként jött létre, azonban – a sok más országban működő különböző tartalékos alakulatoktól eltérően – a *Misión Miranda* tagjait egy katonai kiképzés után, de civil polgároként fegyverzik fel. Az elsősorban egy külső ellenség feltételezett inváziója megállítása érdekében felállított alakulat tagjait AK–103-as gépkarabélyokkal szerelték fel (kezdetben orosz importból származókkal, de a tervek szerint később a licenc alapján helyben gyártott változatokkal).¹⁰² A program egyik negatív hozadéka, hogy a mindössze alapszinten kiképzett, de automata fegyverekkel ellátott civilek csoportjai a katonai fegyelem és a fegyverhasználati rendszabályok pontos ismerete hiányában – azonban erős ideológiai elkötelezettséggel – olyan esetekben is beavatkoznak, amikor azt sem az ország alkotmánya, sem a nemzetközi jog nem teszi lehetővé. A helyiek által csak „colectivo” néven emlegetett

milíciákhoz a venezuelai belpolitikai és gazdasági válság elmélyülése óta számos fegyveres összetűzés köthető.¹⁰³

Chávez a saját, illetve a pártja hatalmának megtartása érdekében az orszagát támogató Castro-rezsim több évtizedes fennállásában hatékony szerepet játszó kubai titkosszolgálat, a G2 – hivatalosan: Hírszerzési Igazgatóság (*Dirección de Inteligencia*, DI) – számos tagját is fontos pozícióhoz juttatta. Bár a 2002. áprilisi puccskísérlet során mindössze 47 órára veszítette el a hatalmát, az intő jelként szolgált Chávez számára, hogy nincs megfelelő biztonságban a bolívari forradalom jövője, ezért kért a szigetországtól támogatást. A két rezsim közti szilárd együttműködés keretében a G2 először a venezuelai testvérszervezet berkein belül – de önállóan – építette ki a saját elhárítási rendszerét, amely a konkrét kémelhárítási tevékenység, a belső szabotázs és az államellenes akciók felderítése mellett a teljes venezuelai egyenruhás állományt is megfigyelés alá vonta. Az idővel – és a belpolitikai helyzet eszkalálódásával – egyre jobban kiépült és egyre szofisztikáltabbá vált kubai hálózat mintegy négyszáz katonai tanácsadója csatlakozott a Chávez helyére lépő Nicolás Maduro védelmét szolgáló elnöki gárdához. Ezzel párhuzamosan a hatalom megtartása érdekében szintén kulcsfontosságú terület, az ellenzék és a meghatározó támogatóik megfigyelése és „kontrollja” is kubai irányítás alá került.¹⁰⁴

A teljesebb kép érdekében a baloldali kormányok katonai tevékenysége kapcsán

két szereplőről még mindenképpen szót kell ejteni: Oroszországról és Kínáról.

Bár Oroszország (illetve jogelődje, a Szovjetunió) latin-amerikai ténykedése már a hidegháború alatt is számottevő volt, a kétpólusú világrend átalakulásával nemcsak Washington, de Moszkva számára is hátrébb sorolódott a térség fontossága, Chávez a bolívari forradalmával azonban újra felhívta magára a figyelmet. A hatalmi pozíciójából jelentősen veszítő, de azt visszaállítani szándékozó orosz vezetés – különösen az ellene időről időre bevezetett nyugati embargók, illetve egyéb szankciók következtében – minden lehetőséget meg kívánt ragadni, hogy minél hathatósabb ellenlépéseket tegyen, így Moszkva a politikai és gazdasági mellett a jóval érzékenyebb katonai területen is megjelent.

Az első jelentősebb együttműködés a 2008 novemberében, Venezuela partjainál tartott VenRus2008 nevű közös haditengerészeti hadgyakorlat volt, az Északi Flotta zászlóshajójának, a Kirov-osztályú Nagy Péter cirkálónak és az Udaloy II-osztályú Admiral Chabanenko rombolónak a részvételével.¹⁰⁵ A két ország távol-sága következtében a másik kapcsolódási pont a légierő, melynek kapcsán három jelentősebb eseményt kell megemlíteni. Első alkalommal 2008 szeptemberében érkezett két Tu–160-as stratégiai bombázó (NATO-kódnéven: „Blackjack”) és annak kísérete,¹⁰⁶ majd öt évvel később szintén kettő, két, korábbi fejlesztésű Tu–95-ös stratégiai bombázó társaságában.¹⁰⁷ Az elnöki ciklusa végén járó, immár mély belpolitikai és gazdasági

válsággal küzdő Maduro hadereje 2018 decemberében újfent közös gyakorlatot tartott, két Tu–160-as részvételével. Az esemény során újra felmerült annak a lehetősége, hogy a venezuelai partoktól északi irányban mintegy 130 kilométerre fekvő La Orchila sziget reptere egy orosz légitámaszpont bázisául szolgáljon.¹⁰⁸ A még Chávez alatt felröppent hírt eredetileg mindkét fél cáfolta, valamint az ország hatályos alkotmánya értelmében Venezuela területén idegen állam nem is tarthat fenn állandó katonai bázist. Ez a jogi akadály azonban a két fél közötti egyetértés esetén nem szabhat valódi gátat. Így bár rendkívül költséges vállalkozás lenne, a lehetőség megvan arra, hogy moszkvai irányítás alá tartozó katonai alakulat települjön Latin-Amerikába.

Katonai befolyást azonban nemcsak közös hadgyakorlatokkal és támaszpontok létesítésével lehet szerezni, hanem hadiipari megrendelésekkel is. Az ENSZ adatai szerint Latin-Amerikában – bár az a fegyverkezés tekintetében nem tartozik a világ legérzékenyebb régiói közé – a „pink tide” gazdaságilag leginkább prosperáló időszak alatt Oroszország állt az első helyen az oda fegyvert exportáló országok között.¹⁰⁹ Ez a tény önmagában csak akkor érdekes, ha tudjuk, hogy az Egyesült Államok még az 1997-ben véget ért fegyvereladási moratórium alatt is meg tudta tartani az elsőségét a régióban.¹¹⁰ Ezt a képet tovább árnyalja, hogy a Stockholmi Nemzetközi Béke kutató Intézet (*Stockholm International Peace Research Institute*, SIPRI) adatai szerint a régió fegyverkezési kiadásai – 2016-os

értéken számolva – 1990-ben 29,8 milliárd dollárt tettek ki, 1999-ben alig 5 milliárddal többet, 35,2 milliárd dollárt, azonban 2017-ben ez az összeg már elérte az 58,8 milliárd dollárt, ami kétharmados növekedést jelent.¹¹¹

Szintén érdekes, hogy a „*pink tide*” kezdetének tartott 1999-et megelőző 10 évben Oroszország (illetve a Szovjetunió) 1,246 milliárd dollár értékű, Latin-Amerikába irányult fegyverexportja az 1999-et követő két évtized 10 évre vetített átlagával összevetve 194 százalékos emelkedést mutat, miközben a teljes szovjet/ orosz fegyverexport növekedése átlagosan mindössze 148 százalékot ért el.¹¹² Bővülés és jelentőség terén azonban még az orosz mutatókat is túlszárnyalták az 1999 előtt a régióban szinte láthatatlan részesedésű kínai fegyvereladások. Peking a „*pink tide*” előtti évtized 33 millió dolláros fegyverexportját az elmúlt 20 évben 710 millió dollárryira növelte (ami egy évtizedre vetítve közel tizenegyszeres bővülést jelent), míg világviszonylatban mindössze 19 százalékkal tudta növelni az eladásait.¹¹³ Természetesen ez az összeg még így is csekélynek mondható a régióban érintett többi fegyverexportőr mutatóihoz képest, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tény, hogy a baloldali kormányok alatt Kína nemcsak megvetette a lábát a latin-amerikai fegyverpiacon, de „újonchoz” képest erős pozíciót is szerzett magának a tíz legjelentősebb fegyverexportőr között.

*

Kolumbusz útját követően Latin-Amerika történelme háborúkkal kezdődött. Nagyjából 300 évvel később, a függetlenségi harcok, majd a modern államok kialakulása miatti „testvérharcok” következtében került a középpontba a haderő kérdése. A puskaporos 19. századot követően – bár a két világháború kevésbé érintette a régió országait – a hidegháború évtizedei alatt, a két szuperhatalom szembenállása kapcsán jutott ismét fontos szerep a térségbeli haderőknek. A régió jelen pillanatban is számos feszültségforrást rejt magában, akár egy-egy országon belül, akár az államok között, és azok, ha nem is első számú prioritásként, de napirenden tartják a fegyveres erők kérdését. Amennyiben az bármely politikai oldal populista retorikájának az elemévé válik, az akár a helyzet eszkalálódásához is vezethet, éppen ezért rendkívül fontos, hogy a régió országai a Lula-kormányzat példáját, a transzparenciát és a vitás kérdések békés úton történő rendezésének a deklarálását kövessék, és tartózkodjanak a szélsőséges, ideológiai alapú katonai döntésektől, amelyekre egyes bolíviai és venezuelai esetek mutattak példát.

Két fontos adósság

Ha más nem is, három téma mindenképp előkerül a latin-amerikai beszélgetésekben, és erős érzelmeket képes kiváltani az emberekből: a korrupció, az infláció és a labdarúgás. Ez utóbbi terén általában elég sikeresnek mondhatóak a régió országai, a korábban egyes államokban az

egyekbe szökő inflációt is sikerült többé-kevésbé kordában tartani (kivételesen Argentína és az utóbbi időkben Venezuela), viszont a korrupció kérdését sehol sem sikerült igazán látványosan megoldani. „*Rouba mas faz*”, azaz „lop, de elvégzi a munkát” – tartja a népszerű mondás Braziliában. Ez a mentalitás évtizedeken keresztül segítette a korrumpálódott politikusokat, kormányokat, de Dilma Rousseff megbuktatása azt mutatja, hogy az embereknek már végképp elégük van, és e területen is hathatós változtatásokat akarnak. A korrupció elleni harcba nagy lendülettel belevágó Jair Bolsonaro elnök tevékenységét még túl korai lenne értékelni, az viszont bizonyos, hogy az őt a választási kampány alatt jelentős mértékben segítő Michel Temer volt elnököt 2019. március 21-én korrupciós vádakkal letartóztatták.¹¹⁴

A 3. táblázatban a Transparency International évenként kiadott korrupciós érzékelési indexeit (*Corruption Perception Index*, CPI) összesítettem a Chávez megválasztását megelőző évtől 2018-ig. Az (egész évre kerekített) adatok szürke színezése „pink tide” kormányt jelöl (egész évre kerekítve), míg az országnevek a korrupciós helyzetnek a hatalomra kerülést megelőző és a hatalomban töltött utolsó év közötti változását jelzi (pontozott háttér: javuló tendencia; csíkozott háttér: stagnálás; kitöltés nélküli háttér: romló helyzet). Az adatok elemzésével három tény igazolhatónak látszik. Az első, hogy a mérésre használt skála felső harmadába – 66,6 (illetve 6,6) fölötti

érték – mindössze két ország, Chile és Uruguay került. A 13 érintett országból öt az alsó harmadban helyezkedik el (18 és 29 pont között) – ha azonban ezt a kört tovább bővítjük a skála feléig, akkor már tízre nő az ott szereplők száma. Mindebből levonható az az általános és közismert következtetés, hogy – Latin-Amerika államainak döntő többségéhez hasonlóan – a „pink tide” kormányok által vezetett országokban is súlyos probléma a korrupció.

A második megállapítás, hogy a vizsgált országok mintegy felében (hétben) javult, egyben stagnált, a maradék ötben pedig romlott a korrupciós helyzet, így kijelenthető, hogy a korrupció nem kizárólagosan a „pink tide” kormányokat jellemző, azok által eltűrt és/vagy támogatott jelenség. (A kérdés mélyebb taglalását és hatásainak ismertetését ezért sem tartalmazza a tanulmány, hiszen nem mutatható ki közvetlen összefüggés a kormányok ideológiája és a korrupció mértéke között.)

A harmadik következtetésként pedig a számok alapján az vonható le, hogy szignifikánsnak mondható változás mindössze három országban történt: Costa Rica (42-ről 53-ra), Ecuador (23-ről 34-re) és Uruguay esetében (62-ről 70-re),¹¹⁵ közülük azonban kettő jelenleg az index felső felében helyezkedik el; hathatós intézkedéseket tehát éppen a korrupció által leginkább sújtott országokban nem sikerült elérniük a „pink tide” kormányoknak.

3. ábra¹¹⁶

A Transparency International korrupció érzékelési indexében szereplő,
a „pink tide” országokra vonatkozó adatok összesítése
a kormányra kerülésüket megelőző évtől napjainkig

	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
Argentína	4	3,9	3,6	3,2	3,4	3,4	3,5	3	2,9	2,9	2,9
Bolívia	2,9	3,3	3,3	3,4	3,5	3,4	3,4	2,8	2,8	2,7	3
Brazília	3,5	3,7	4	3,8	4,3	4,2	4,3	3,8	3,7	3,7	3,5
Chile	6,7	6,7	6,6	7	7,3	7,1	7,2	7,2	7,2	6,7	6,9
Costa Rica	5,6	5,9	5,8	5,5	5,4	5,3	5,4	4,8	5,3	5,3	5,1
Ecuador	3,4	3,2	3,1	3,2	3,3	3,5	3,2	2,7	2,5	2,2	2
El Salvador	3,5	3,3	3,6	3,9	3,9	3,8	3,8	3,4	3,6	3,4	3,9
Honduras	2,9	2,9	3	3,1	2,9	2,6	2,8	2,6	2,4	2,5	2,6
Nicaragua	2,5	2,6	2,6	2,7	2,8	2,8	2,9	2,5	2,5	2,5	2,5
Paraguay	2,9	2,9	3	2,7	2,4	2,4	2,5	2,2	2,2	2,1	2,4
Peru	3,5	3,7	3,5	3,6	3,8	3,8	3,8	3,4	3,5	3,7	3,6
Uruguay	7	7	7,1	7,4	7,3	7,3	7,2	7	6,9	6,7	6,9
Venezuela	1,8	1,8	1,7	1,7	1,9	2	1,9	1,9	2	1,9	1,9

	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998
Argentína	2,9	2,9	2,8	2,5	2,5	2,8	3,5	3,5	3	3
Bolívia	2,9	2,7	2,5	2,2	2,3	2,2	2	2,7	2,5	2,8
Brazília	3,5	3,3	3,7	3,9	3,9	4	4	3,9	4,1	4
Chile	7	7,3	7,3	7,4	7,4	7,5	7,5	7,4	6,9	6,8
Costa Rica	5	4,1	4,2	4,9	4,3	4,5	4,5	5,4	5,1	5,6
Ecuador	2,1	2,3	2,5	2,4	2,2	2,2	2,3	2,6	2,4	2,3
El Salvador	4	4	4,2	4,2	3,7	3,4	3,6	4,1	3,9	3,6
Honduras	2,5	2,5	2,6	2,3	2,3	2,7	2,7	n/a	1,8	1,7
Nicaragua	2,6	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	2,4	n/a	3,1	3
Paraguay	2,4	2,6	2,1	1,9	1,6	1,7	n/a	n/a	2	1,5
Peru	3,5	3,3	3,5	3,5	3,7	4	4,1	4,4	4,5	4,5
Uruguay	6,7	6,4	5,9	6,2	5,5	5,1	5,1	n/a	4,4	4,3
Venezuela	2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,5	2,8	2,7	2,6	2,3

Megjegyzés: a skálán 0, amikor az adott országban a korrupciót jelentős mértékben érzékelik („erősen korrump ország”); 100 (a 2012 előtti adatok esetén 10), ha a korrupciót egyáltalán nem érzékelik.

A korrupció mellett a másik, de ahhoz sokszor szorosan kapcsolódó terület a bűnözés, amelyen nem sikerült átütő sikert elérni. Egyes országokban a kábítószer-kereskedelem és az azt működtető szervezetek, máshol a területi befolyásért küzdő fegyveres bandák okozzák a legnagyobb problémát. A rendőrség, az igazságszolgáltatás, sőt olykor a katonaság bevetése mindezekig korántsem érte el a célját, így a kérdést a választási kampányok idején a jobboldali populisták jelöltek szintén könnyen a maguk hasznára tudták fordítani, és így olyan, korábban esélytelennek tartott jelöltek is jelentős támogatást tudtak szerezni, mint Bolsonaro vagy a salvadori Nayib Bukele, akik számára ez később az elnöki széke megszerzését is jelentette.

Természetesen vannak még egyéb tényezők is, amelyek hozzájárultak a baloldali pártok vereségéhez – a legtöbb esetben gazdasági vonatkozásúak, és általában az adott ország gazdasági fejlődésének a lelassulásához/megtorpanásához köthetőek –, de a részletes bemutatásukra a jelen tanulmányban nincs lehetőség. Úgy gondolom, hogy politikai téren azonban felfedezhető egy azoknál fontosabb hiba, amit több baloldali vezető is elkövetett: ez pedig a mértékletesség hiánya. Sok esetben valóban demokratikusan (vagy legalábbis demokratikus köntösben, népszavazással) döntöttek az egy-egy ország alapvető működési kereteit meghatározó változtatások (az alkotmánymódosítás, a hatalmi ágak reformja, valamint az elnöki ciklusra vonatkozó korlátozások) kérdésében. Ez utóbbi

különösen érzékeny téma Latin-Amerikában, hiszen a diktatúrák alatt nem létezett semmiféle limit a hatalomban eltöltött évek számát illetően, utánuk viszont a demokratizálódó államok számos esetben alkotmányba foglalták, hogy hány cikluson keresztül vezetheti ugyanaz a személy az országot. A siker éveiben azonban a népszerűségben lubickoló államfők több alkalommal is kísérletet tettek e szabályok megváltoztatására. Ez a meglátásom szerint akkor még problematikusabb, ha az arról szóló népszavazás elvesztését követően egyéb hatalmi ágak segítségével próbálják az elnök hatalmon maradásának a lehetőségét meghosszabbítani. Az ilyen próbálkozásoknak minden szempontból rendkívül negatív az üzenete, a választói magatartást tekintve pedig akár kontraproduktív is lehet a későbbiekben.

A kompetitív autoriter rendszerekre számos példa található Latin-Amerikában, bár erősségben és az eszköztár tekintetében eltérések tapasztalhatók a chávez-i Venezuela, Daniel Ortega Nicaraguája, a morales-i Bolívia vagy Correa Ecuador között. A médiának mint a „negyedik hatalmi ág” a befolyásolása és a törvényhozással párhuzamosan felállított „alkotmányozó nemzetgyűlés” mellett számos más példát is fel lehetne hozni a szóban forgó kormányok antidemokratikus intézkedéseinek bemutatására, azonban mivel e példák olyan államokból származnak, ahol jelen pillanatban is még „pink tide” kormány van hatalmon (Venezuela esetében kérdéses körülmények között), így azok nem tartoznak

a cikk témájához. Csupán érzékeltetni akartam egyes kormányok ez irányú tendenciáit, amelyek a hasonló döntésektől tartózkodó, de az említett országokkal szövetséges államok belpolitikájára is jelentős hatást tudtak gyakorolni.¹¹⁸

Zárásgondolatok

A „*pink tide*” rendkívül eseménydús, számos változást elindító mintegy másfél évtizedes időszaka újra a térképre helyezte Latin-Amerikát és különösen annak egyes szereplőit (például Venezuelát és Brazíliát). A baloldali fordulat kiváltó okai közé tartozik, hogy a hidegháború évtizedei alatti jobboldali diktatórikus rendszerek alól felszabadult lakosság részéről egy sor olyan igény fogalmazódott meg, mint a társadalmi kirekesztés, illetve kirekesztettség elleni fellépés, a politikai részvétel kiszélesítése, a gazdasági erőforrások újraelosztása, valamint a szegénység és a magas jövedelemkülönbségek felszámolása. Amellett, hogy egyes baloldali pártok másoknál jobban látták, hogyan lehet ezekre a kihívásokra megfelelő választ adni, szükségük volt egy-egy karizmatikus vezetőre is, aki hitelesen tudta képviselni a választók által felvetett problémák elleni harcot. Chávez, Lula, Morales, Correa vagy José Mujica mellett még számos, talán egy árnyalattal haloványabb vezetői karakterrel rendelkező politikus került hatalomra, mindazonáltal a „*pink tide*” a különböző országok hasonlóságai és párhuzamosságai ellenére sem tudott egy általánosan követhető fejlődési modellt kitermelni a több tucat

baloldali kormánynak a hatalmon töltött időszaka alatt. Még a legkarakteresebb, legerőteljesebb vezető, a néhai Chávez kapcsán sem lehet ilyenről beszélni, hiszen az egyéniségéből fakadó karizmája, a kőolajvagyon (és a kedvező világpiaci árváltozások) által biztosított gazdasági lehetőségek és egyfajta bolivári vízióval megáldott szabadságharcos küldetéstudat sajátos egyvelege kellett ahhoz, hogy sikereket érhesse el.

Ezt jól illusztrálja az őt követő Nicolás Maduro esete, aki már a belpolitikai és gazdasági krízis eszkalálódása előtt sem volt teljesen ura a helyzetnek. De lehetne említeni akár Brazíliát vagy Ecuador-t is, ahol a kormánypárt ugyanaz maradt, s csak az elnök személye cserélődött ugyan, az mégis jelentős változásokat eredményezett a korábbi helyzethez képest. Mindazonáltal természetesen nem csak a valódi karizmatikus vezető hiánya vezetett oda, hogy a korábban népszerűségi rekordokat döntő politikusok pártjai kikerültek a hatalomból. A globális politikai folyamatoktól és a világ gazdaságnak a régiót érintő hatásaitól sem lehet megfeledezni, azonban helyben is történtek olyan hibák, amelyek felismerése és a megfelelő válaszlépések kidolgozása megfontolandó lehet a hatalomba visszatérni szándékozó politikai pártok számára.

A „*pink tide*” kormányainak azonban szerencsére nem csupán negatívumai voltak. Az említett példák révén talán sikerült egy-egy pozitívumra is rávilágítani. Véleményem szerint azonban a legnagyobb fegyverténye ennek az időszaknak az volt, hogy új lendületet adott a

korábban több formában is megfeneklett regionalizmusnak, és megjelent a latin-amerikai identitás, illetve a szolidaritás gondolata is – amihez az ideológiai háttértől függően természetesen mindenki másképpen viszonyul. Tagadhatatlan azonban, hogy a számtalan kisebb-nagyobb, többségükben nem igazán működő regionális szervezetet követően – túllépve a nézeteltéréseken, az ideológiai különbségeken – az Unasur, illetve leginkább a CELAC révén olyan intézményeket sikerült létrehozni és a munkájukat elindítani, amelyek nélkülözhetetlenek a régió önálló fejlődése szempontjából. Az ehhez szükséges konszenzus kialakításában pedig a „pink tide” kormányoknak (de leginkább Cháveznek) elévülhetetlen szerepük volt. Ennek talán a legékesebb bizonyítéka a chilei jobbközép Nemzeti Megújulás (*Renovación Nacional*, RN) párt színeiben elnökválasztást nyert Sebastian Piñera köszöntője:

Szeretnék elismerni egy olyan elnököt, aki ma nincs közöttünk, de akinek a jövőképe, kitartása és ereje mély hatást gyakorolt a CELAC létrehozására. Hugo Chávez elnökre gondolok, aki ennek a valamennyi latin-amerikai és karibi országot magában foglaló regionális csoportnak az atyja.¹¹⁹

A szolidaritás, a baloldali ideológia, illetve az erőteljes Washington-ellenes retorika azonban nemcsak a régió egyes országainak a kapcsolatait fűzte szorosabbra, de újra felélénkültek az orosz kapcsolatok, és részben új játékosként megjelent Kína is. Ez pedig már nem

csupán jelzésértékű, hanem a regionális erőviszonyok status quóját is befolyásolni képes változás. A közelmúlt világpolitikai eseményei bizonyítják, hogy mit jelent az, ha orosz katonai tanácsadók, kiképzők vagy a Wagner Csoport nevű magán katonai céghez tartozó fegyveresek jelennek meg egy országban, mint ahogy az jelenleg is történik Venezuelában.¹²⁰

Ez azért is rendkívül érzékeny téma, mert a régió hosszú múlttal rendelkezik az alacsony intenzitású konfliktusok terén: a hidegháború évtizedei alatt nem volt olyan év, amikor valamely ország ne vetette volna be a fegyveres erőit, még ha csak belbiztonsági okokból is. Éppen ezért a jelenleg ideológiailag és érzelmi-
leg túlfűtött térségnek hideg fejjel gondolkodó vezetőkre van szüksége – mind helyben, mind a tágabb környezetében. A régiót hagyományosan a saját „hátsó udvarának” tekintő Egyesült Államoknak pedig felelős stratégiát kell megalakotnia a latin-amerikai államokkal történő kapcsolataira vonatkozóan. Mert bár az írásnak nem témája a washingtoni Latin-Amerika-politika elemzése, az azért megjegyzendő, hogy sem George W. Bush-nak a „latin-amerikai gonosz tengelyére” utaló ellenséges megközelítése, sem Barack Obamának a lehetőségeket kihagyó, „laissez-faire” politikája, sem Donald Trump kapkodó, történelmi sérelmeket feltépő koncepciótlansága nem segíti a régió stabilitását (és persze az USA érdekeit sem). Ezt a hullámozó érdeklődést és bizonytalanságot csak tovább rontja a hidegháborús maradványként

kormányokon átívelően megtartott, bukkott Kuba-politika, amely az embargó 1962-es bevezetése óta sem érte el a célját, viszont számos ellenséget gyűjtött az Egyesült Államoknak.

A „pink tide” hagyatékáról tehát nehéz beszélni, s nemcsak az érintett országok és kormányok, valamint a politikai döntések száma és összetettsége miatt, hanem azért is, mert még nincs meg a szükséges időbeni távolság az események vizsgálatához. A kormányváltásokat követően egymást érik az előző ciklusok problémás ügyei, nyomozások vannak folyamatban, miközben számos korábbi program továbbra is sikerrel működik, sőt Uruguayban és Bolíviában még hatalmon is vannak a „pink tide” demokratikusan megválasztott kormányai. A „hagyaték” vizsgálata azonban abból a szempontból is érdekes, hogy a jobboldali kormányok mit kezdenek majd azzal, amit az elődjeiktől kaptak. Ennek megállapításához azonban szintén időre van szükség, továbbá az olyan krízishelyzetek békés rendezésére, mint a venezuelai válság, hogy az elemzőket ne befolyásolhassák az aktuálpolitika egyes túlideologizált vonatkozásai. Mexikóban 2018 végén tette le a hivatali esküjét Andrés Manuel López Obrador, aki az országnak több mint 70 éve az első baloldali elnöke. Ez azt mutatja, hogy nem vészett el a baloldal számára a régió. Egy Mexikó nagyságú országban folytatott sikeres kormányzás akár új perspektívákat is kínálhat a „pink tide” pártjai számára.

Jegyzetek

- 1 Oliver Balch – Rory Carroll: „Leftist Former Bishop Set for Victory in Paraguay Election”. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2008/apr/18/1>, 2008. április 18.
- 2 A tanulmányban a könnyebb fogalmazás kedvéért a latin-amerikai baloldali fordulatként fordítható „pink tide” angol kifejezést fogom használni, tekintettel arra, hogy sem a tükörfordításként felmerülő rózsaszín ár/áradat (spanyolul: *marea rosa*), sem a portugálban használt rózsaszín hullám (*onda rosa*) nem honosodott meg.
- 3 Katherine Isbester: *The Paradox of Democracy in Latin America. Ten Country Studies of Division and Resilience*. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 68. o.
- 4 Louis A. Pérez, Jr.: *Cuba. Between Reform and Revolution*. London: Oxford University Press, 1995. 381–387. o.
- 5 Ted A. Henken: *Cuba. A Global Studies Handbook*. Santa Barbara: ABC–Clio, 2008. 438. o.
- 6 Jane Franklin: *Cuba and the U.S. Empire. A Chronological History*. New York, NY: Monthly Review Press, 2016. 255, 271–272. o.
- 7 „Timetable History of Cuba”. *historyofcuba.com*, <http://www.historyofcuba.com/history/time/timetbl5.htm>. Letöltés ideje: 2019. január 20.
- 8 Kenneth A. Rodman: *Sanctions Beyond Borders. Multinational Corporations and U.S. Economic Statecraft*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 176–183. o.
- 9 2009-ig „szövetség” helyett „alternativa” szerepelt a szervezet nevében, azonban tekintettel arra, hogy az eredetileg alternatívát nyújtani kívánó kétoldalú megállapodáshoz több állam is csatlakozott, a szövetség megnevezés jobban tükrözte annak célját és erejét. „Acuerdo entre Venezuela y Cuba para la aplicación del ALBA”. *Portal ALBA*. <http://www.portalalba.org/index.php/alba/documentos/1220-2004-12-14-i-cumbre-la-habana-cuba-acuerdo-entre-venezuela-y-cuba-para-la-aplicacion-del-alba>. Letöltés ideje: 2019. január 20.

- 10 Két korábbi tag hagyta el eddig a szervezetet: Honduras a 2009-es puccsot követően, 2010 januárjában, valamint a korábbi elnök, Rafael Correa politikai irányvonalától távolodó, Lenin Moreno által vezetett Ecuador, 2018 augusztusában.; „Honduras se retira de Alba”. *Semana*, <https://www.semana.com/mundo/america-latina/articulo/honduras-retira-alba/111890-3>, 2010. január 13.; „Ecuador Announces Exit from Regional Body ALBA”. *TeleSUR*, <https://www.telesurenglish.net/news/Ecuador-Announces-Exit-from-Regional-Body-ALBA-20180823-0020.html>, 2018. augusztus 23.
- 11 A négy kezdeményezés közül a PetroAmérica volt az első, 1999-es indulással, amit 2004-ben a PetroSur, majd a következő évben a PetroAndina és a PetroCaribe követett. Sidney Weintraub, Annette Hester és Veronica R. Prado (szerk.): *Energy Cooperation in the Western Hemisphere: Benefits and Impediments*. Washington, DC: Center for Strategic and International Studies, 2007. 181–182., 520–521. o.
- 12 Ryan Mallett-Outtrim: „Petrocaribe Meets in Venezuela, Links with ALBA”. *Venezuelanalysis.com*, <https://venezuelanalysis.com/news/9087>, 2013. május 6.
- 13 Mexikónak az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezményben (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA) 1994 óta fennálló tagsága, továbbá hat országnak (Dominikai Köztársaság, Salvador, Costa Rica, Guatemala, Honduras és Nicaragua) a Dominikai Köztársaság – Közép-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezményhez (*Dominican Republic – Central American Free Trade Agreement*, CAFTA–DR) történt 2005-ös társulása, valamint a régió egyes országaival kötött kétoldalú szerződések (Chile: 2004, Peru: 2007, Panama: 2011, Kolumbia: 2011) azonban részben kárpótolták Washington az FTAA által meg nem valósított terveiért.
- 14 A betűszó eredetije *Sistema Unitario de Compensación Regional*, azaz a Regionális Kompenzáció Egységes Rendszere, de a rövidítés egyben Antonio José de Sucre venezuelai szabadságharcosra is utal.
- 15 „Antecedentes”. *SUCRE*, <http://www.sucrealba.org/antecedentes.html>. Letöltés ideje: 2019. február 11.
- 16 Ewan Robertson: „Uruguay Requests to Join SUCRE Regional Currency”. *Venezuelanalysis.com*, <https://venezuelanalysis.com/news/8367>, 2013. március 25.
- 17 „El 27 de enero entra en vigor el SUCRE”. *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=AqwVyU2Ndn8>, 2010. január 26.
- 18 „Informe de Gestión 2016”. *SUCRE*, http://www.sucrealba.org/assets/informe_2016.pdf. Letöltés ideje: 2019. február 21. 18. o.
- 19 Tekintettel arra, hogy mindkét ország vezetése számára rendkívüli fontosságot élveznek a jelképek és a hagyományok, így a szerződés aláírását Chávez 1994-es szabadulása utáni első kubai útjának 10. évfordulójára időzítették. „Acuerdo entre el Presidente de la República Bolivariana de Venezuela y el Presidente del Consejo de Estado de Cuba, para la aplicación de la Alternativa Bolivariana para las Américas”. Gobierno de Cuba, <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/2004/esp/a141204e.html>. Letöltés ideje: 2019. január 21.
- 20 „Declaración del Cusco sobre la Comunidad Sudamericana de Naciones. III Cumbre Presidencial Sudamericana”. *International Democracy Watch*, http://www.internationaldemocracywatch.org/attachments/291_Cusco%20Declaration.pdf, 2004. december 8.
- 21 „UNASUR”. *ISAGS UNASUR*, <http://isags-unasur.org/en/who-we-are/unasul/>. Letöltés ideje: 2019. január 21.
- 22 „Declaración del Cusco...”.
- 23 „Declaración de Lima”. *Gob.pe*, [https://www.gob.pe/busquedas?institucion\[\]=rree&reason=sheet&sheet=1&term=Declaraci%C3%B3n%20de%20Lima](https://www.gob.pe/busquedas?institucion[]=rree&reason=sheet&sheet=1&term=Declaraci%C3%B3n%20de%20Lima). Letöltés ideje: 2019. január 21.
- 24 „6 Countries Suspend Membership in UNASUR Regional Bloc”. *AP*, <https://www.apnews.com/c409589b666840378818423808519183>, 2018. április 21.
- 25 Carlos Holmes Trujillo: „En seis meses, Colombia estará oficialmente fuera de

- Unasur«: Duque». *El Tiempo*, <https://www.eltiempo.com/politica/gobierno/colombia-oficializa-su-retiro-de-unasur-por-carta-enviada-260910>, 2018. augusztus 27.
- 26 Sara España: „Ecuador se retira de Unasur y abre la puerta a nuevas iniciativas de integración”. *El País*, https://elpais.com/internacional/2019/03/14/america/1552524533_446745.html, 2019. március 14.
- 27 Ana Cristina Campos: „South American Countries to Jointly Leave Unasur”. *Agência Brasil*, <http://agenciabrasil.ebc.com.br/en/internacional/noticia/2019-03/south-american-countries-jointly-leave-unasur>, 2019. március 20.
- 28 „Rafael Correa: El Banco del Sur no ha podido despegar”. *El Universo*, <https://www.eluniverso.com/noticias/2017/05/05/nota/6168619/rafael-correa-banco-sur-no-ha-podido-despegar>, 2017. május 5.
- 29 Mindez természetesen csak a legújabb rétege az Egyesült Államok regionális megítélésének, melyben ugyanúgy jelen vannak a hidegháború évtizedei alatt Washingtonnak tulajdonított nyílt és fedett műveletek, valamint a politikai és gazdasági jellegű befolyásgyakorlások, melyek jóval alacsonyabb szinten ugyan, de a Szovjetunió felbomlását követően is folytatódtak.
- 30 „CELAC”. *CELAC International*, <http://celacinternational.org/celac-4/>. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 31 „Population, Total”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2017&locations=ZJ&start=1990>. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 32 „GDP, PPP (Current International \$)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=ZJ>. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 33 Roberto Mansilla Blanco: „Russia in Latin America: Geopolitics and Pragmatism”. *Global Americans*, <https://theglobalamericans.org/2018/11/russia-in-latin-america-geopolitics-and-pragmatism>, 2018. november 28.
- 34 „The Foreign Policy Concept of the Russian Federation”. *The Embassy of the Russian Federation to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*, https://www.rusemb.org.uk/rp_insight/, 2016. november 30.
- 35 Armando Chaguaceda: „The Bear Comes to the West: The Russian Agenda in Latin America”. *Global Americans*, <https://theglobalamericans.org/2019/03/the-bear-comes-to-the-west-the-russian-agenda-in-latin-america>, 2019. március 20.
- 36 Kevin P. Gallagher – Margaret Myers: „China–Latin America Finance Database 2019”. *Boston University*, <https://www.bu.edu/gdp/2019/02/21/china-latin-america-finance-database-2019/>, 2019. február 21.
- 37 Uo.
- 38 Katherine Koleski: *Backgrounder: China in Latin America*. Washington, DC: U.S.–China Economic and Security Review Commission, 2011. 4–7. o.
- 39 Rebecca Ray – Kehan Wang: *China–Latin America Economic Bulletin, 2019 Edition*. Boston, MA: Boston University, 2019. 1–4. o.; Chen Liubing: „China’s Foreign Trade up 9.7% in 2018”. *China Daily*, <http://www.chinadaily.com.cn/a/201901/14/WS5c3bee95a3106c65c34e43a1.html>, 2019. január 14.
- 40 Una Aleksandra – Bērziņa-Čerenkova: „BRI Instead of OBOR – China Edits the English Name of Its Most Ambitious International Project”. *Latvijas Ārpolitikas Institūts*, <http://www.lai.lv/viedokli/bri-instead-of-obor-china-edits-the-english-name-of-its-most-ambitious-international-project-532>, 2016. július 28.
- 41 Fermín Koop: „Belt and Road: The New Face of China in Latin America”. *Diálogo Chino*, <https://dialogochino.net/26121-belt-and-road-the-new-face-of-china-in-latin-america>, 2019. április 25.
- 42 „Prosur: Seven Countries Launch Forum for Progress of South America in Chile”. *The Santiago Times*, <https://santiagotimes.cl/2019/03/24/prosur-seven-countries-launch-forum-for-progress-of-south-america-in-chile/>, 2019. március 24.

- 43 Barry Buzan: *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. London: Harvester Wheatsheaf Publisher, 1991. 123. o.
- 44 Kivételként felmerülhet Braziliában az 5371. sz. törvénnyel 1967. december 5-én alapított FUNAI, azonban az őslakosok ügye csak évekkel később került a szervezethez, a cél pedig nem a védelmük volt, hanem a brazil többségi társadalomba és az ország gazdaságába való integrálásuk. „FUNAI – Quem Somos”. *FUNAI*, <http://www.funai.gov.br/index.php/quem-somos>. Letöltés ideje: 2019. március 10.
- 45 „Constitución Política del Estado”. *OAS*, <https://www.oas.org/dil/esp/ConstitucionBolivia.pdf>, 2009. február 7.
- 46 Gary Duffy: „Brazil Clears Indian Reservation”. *BBC News*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8030223.stm>, 2009. május 2.
- 47 „Constitution of the Federative Republic of Brazil”. *OAS*, http://www.oas.org/es/sla/ddi/docs/acceso_informacion_base_dc_leyes_pais_B_1_en.pdf. Letöltés ideje: 2019. január 22.
- 48 Heather Pringle: „In Peril”. *Science*, Vol. 348. No. 6239. (2015). 1085. o.
- 49 Janet Chernela: „Lex Talionis: Recent Advances and Retreats in Indigenous Rights in Brazil”. *Journal of Latin American Anthropology*, Vol. 11. No. 1. (2006). 149. o.
- 50 Nemzetközi Munkaügyi Szervezet: „169. sz. egyezmény a bennszülött és törzsi népekről a független országokban”, *Kormányportál*, <https://2010-2014.kormany.hu/download/9/2a/01000/169E.pdf>. Letöltés ideje: 2019. január 21.
- 51 Tracy Devine Guzmán: „Writing Indigenous Activism in Brazil: Belo Monte and the Acampamento Indígena Revolucionário”. *A contracorriente*, Vol. 10. No. 1. (2012). 281. o.
- 52 A három korábbi program a gyermekmunka felszámolására, az iskoláztatás, valamint az étkeztetés támogatására jött létre. Temesváry Zsolt: „Segélyezés feltételekkel – A CCT programok működése”. *Kapocs*, Vol. 9. No. 4. (2010). 7–8. o.
- 53 „Poverty Headcount Ratio at National Poverty Lines (% of Population)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?end=2015&locations=BR&start=2001&view=chart>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 54 „GINI Index (World Bank Estimate)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2015&locations=BR&start=2001&view=chart>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 55 „Literacy Rate, Adult Total (% of People Ages 15 and Above)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 56 „Life Expectancy at Birth, Total (Years)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?end=2016&locations=BR&start=1992>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 57 A bal-, illetve jobboldali kormányzatok szociális érzékenységet mutatja, hogy Jair Bolsonaro elnök a hatalomra kerülése után megszüntette a minisztériumot, és azt Különleges Államtitkárság a Szociális Fejlődésért néven beolvasztotta az addig különálló három minisztérium (Sport-, Kulturális, illetve Szociális Fejlődésért Minisztérium) egyesítésével létrehozott Állampolgársági Minisztériumba.
- 58 Az 1998-ban indított „Bono Solidario” nevet viselő programból eredő segélyeknek nem voltak kondíciói. Margarita Beatriz Guevara: „Ecuador: Bono de Desarrollo Humano (Human Development Voucher)”. In: *Mapping of Conditional Cash Transfer Policies and Control and Social Participation Mechanisms in Member States of the UNASUR* (szerk. José Gomes Temporão). Rio de Janeiro: South American Institute of Government in Health, 2016. 30. o.
- 59 Michael Shifter – Cameron Combs: „The Politics of Poverty: South America’s Conditional Cash Transfers”. *World Politics Review*, <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/12943/the-politics-of-poverty-south-americas-conditional-cash-transfers>, 2013. május 14.
- 60 Guevara: i. m. 32. o.
- 61 Gustavo Cabezas – Carlos Acero: „Effects of the Ethical Family Income on Labor Participation, Income Distribution and

- Poverty". In: *Microsimulation Models for Latin America* (szerk. Carlos M. Urzúa). Mexico City: Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Monterrey, 2011. 1–2. o.
- 62 Carmen Castillo Taucher: „Chile: Ingreso Etico Familiar (Ethical Family Income)". In: *Mapping of Conditional Cash Transfer Policies and Control and Social Participation Mechanisms in Member States of the UNASUR* (szerk. José Gomes Temporão). Rio de Janeiro: South American Institute of Government in Health, 2016. 25–27. o.
- 63 Magyar megfélelője: Családi juttatások – Egyenlőség-terv.
- 64 Szabadfordításban: A gyermek univerzális támogatása a szociális védelemért.
- 65 A 14 témakör az oktatás, a választások, a környezetvédelem, az élelmezés, az egészségügy, a lakhatás, a személyazonosítás, az öslakosok jogai, a földreform, a vidékfejlesztés, a tudomány, a társadalom és a gazdaság, a civil milícia, valamint a kultúra területeit fedi le. Sujatha Fernandes: „A Radical Alternative or More of the Same?”. *ReVista*, Vol. 8. No. 3. (2008). 40–42. o.; Steve Ellner: „Social Programs in Venezuela Under the Chavista Governments”. *The Next System Project*, <https://thenextsystem.org/learn/stories/social-programs-venezuela-under-chavista-governments>, 2017. augusztus 7.
- 66 Tamara Pearson: „Auditors: Venezuela’s State Oil Company Recovering from Oil Price Slump”. *Venezuelanalysis.com*, <https://venezuelanalysis.com/news/5554>, 2010. augusztus 6.
- 67 Shifter–Combs: i. m.
- 68 „Mortality Rate, Infant (per 1,000 Live Births)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.IMRT.IN?end=2016&locations=VE&start=1992>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 69 „Incidence of Tuberculosis (per 100,000 People)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/topic/health?end=2016&locations=VE&start=1992>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 70 Ellner: i. m.
- 71 Shifter–Combs: i. m.
- 72 Berk Özler: „Lessons from Brazil’s War on Poverty”. *FiveThirtyEight*, <https://fivethirtyeight.com/features/lessons-from-brazils-war-on-poverty>, 2014. július 2.; Sarah Sabry: „How Did Brazil Reduce Poverty and Inequality?”. *Mada*, <https://madamasr.com/en/2016/01/21/opinion/economy/how-did-brazil-reduce-poverty-and-inequality>, 2016. január 21.
- 73 Pablo Ibararán *et al.* (szerk.): *How Conditional Cash Transfers Work. Good Practices After 20 Years of Implementation*. Washington, DC: Inter-American Development Bank, 2017. 11. o.
- 74 Indira A. R. Lakshmanan: „Channeling His Energies: Venezuelans Riveted by President’s TV Show”. *The Boston Globe*, http://archive.boston.com/news/world/latinamerica/articles/2005/07/27/channeling_his_energies/?page=1, 2005. július 27.
- 75 „Historia”. *TeleSUR*, <https://www.telesurty.net/pages/sobrenosotros.html>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 76 Óscar Arias Sánchez Costa Rica 40. elnökeként 1986 és 1990 között már egyszer vezette a közép-amerikai államot.
- 77 Lisa Gale Garrigues: „Why Costa Rica Tops the Happy Planet Index”. *Open Democracy*, <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/why-costa-rica-tops-happy-planet-index/>, 2019. február 28.
- 78 John Burnett: „Costa Rica Aims to Be a Carbon-Neutral Nation”. *National Public Radio*, <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=19141333&t=1553441414214>, 2008. február 18.
- 79 Kim Samuel-Johnson, Daniel C. Esty és Marc A. Levy: *Pilot Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2002. 9. o.
- 80 Daniel C. Esty *et al.*: *Pilot 2006 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2006. 3. o.
- 81 Daniel C. Esty *et al.*: *2008 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2008. 10. o.

- 82 Jay Emerson *et al.*: *2010 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2010. 8. o.
- 83 Jay Emerson *et al.*: *2012 Environmental Performance Index and Pilot Trend Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2012. 10. o.
- 84 Angel Hsu *et al.*: *2014 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2014. 10. o.
- 85 Angel Hsu *et al.*: *2016 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2016. 18. o.
- 86 Zachary A. Wendling *et al.*: *2018 Environmental Performance Index (Policymaker Summary Version)*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2018. 5. o.
- 87 „The Rio Declaration on Environment and Development (1992)”. UNESCO, http://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 88 2019. február 15-ig Antigua és Barbuda, Argentína, Bolívia, Brazília, Costa Rica, Ecuador, Guatemala, Guyana, Haiti, Mexikó, Panama, Paraguay, Peru, a Dominikai Köztársaság, Saint Lucia, Uruguay írta alá a dokumentumot. „Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean”. *United Nations*, <https://www.cepal.org/en/escazuagreement>. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 89 „A Key Player in Peacekeeping Missions, Brazil Defends Reform in UN Security Council”. *gov.br*, <http://www.brazil.gov.br/about-brazil/news/2018/09/a-key-player-in-peacekeeping-missions-brazil-defends-reform-in-un-security-council>, 2018. szeptember 24.
- 90 „Ha a Biztonsági Tanács úgy találja, hogy a 41. cikkben említett rendszabályok elégtelenek, vagy elégteleneknek bizonyulnak, úgy légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket fogantatosíthat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához, vagy helyreállításához szükségesnek ítél. Ezek a műveletek az Egyesült Nemzetek tagjainak légi, tengeri és szárazföldi hadereje által fogantatosított tüntető felvonulásból, zárlatból (blokád) vagy egyéb műveletekből is állhatnak.” Lásd: „Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya (VII. fejezet. Eljárás a béke veszélyeztetése, a béke megszegése és támadó cselekmények esetében. 42. cikk)”. Magyar ENSZ Társaság, <http://www.menszt.hu/hu/tudnivalok/az-egyesult-nemzetek-alapokmánya>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 91 „Ha a 33. cikkben meghatározott természetű viszályt az érdekelt felek az ott felsorolt eszközök igénybevételével rendezni nem tudnák, úgy azt a Biztonsági Tanács elé terjesztik.” „Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya (VI. fejezet. Viszályok békés rendezése. 37. cikk)”. Magyar ENSZ Társaság, <http://www.menszt.hu/hu/tudnivalok/az-egyesult-nemzetek-alapokmánya>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 92 „Creation of CCOPAB”, *Brazilian Peace Operations Joint Training Center*, <http://www.ccopab.eb.mil.br/en/about-ccopab>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 93 A 2019. április 30-i állapot szerint nyolc misszióban összesen 268 fő (mindenféle tiszt-ségű katona és rendőr) szolgál. „Country Contributions by Mission and Personnel Type (as of 30 April 2019)”. *United Nations*, <https://peacekeeping.un.org/en/brazil>. Letöltés ideje: 2019. május 2.
- 94 „Military Expenditure (% of GDP)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?end=2017&locations=BR&start=2002>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 95 „GDP Growth (Annual %)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BR>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 96 „Military Expenditure (Current LCU)”. *The World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CN?locations=BR>. Letöltés ideje: 2019. március 30.
- 97 Bruce M. Bagley – Magdalena Defort: *Decline of the U.S. Hegemony? A Challenge of ALBA and a New Latin American Integration of the Twenty-First Century*. London: Lexington Books, 2015. 231–232. o.

- 98 Juan Paullier: „¿Qué busca la academia militar del ALBA?”. *BBC Mundo*, https://www.bbc.com/mundo/noticias/2011/06/110614_alba_escuela_defensa_militar_jp, 2011. június 15.
- 99 Tekintettel arra, hogy a Moralesszel szövetséges Argentína erőteljes rosszallását fejezte ki amiatt, hogy a 85 halálos áldozatot és több mint 300 sérültet követelő 1994-es Buenos Aires-i terrortámadás egyik fő kitervelőjének tartott Vahidi – az argentin hatóságok és az Interpol körözése ellenére – meghívást kaphatott a rendezvényre, valamint a nagyobb diplomáciai problémák elkerülése érdekében Bolivia végül felszólította az iráni minisztert, hogy „haladéktalanul hagyja el az ország területét”. „Oposición exige explicaciones”. *Voz de América*, <https://www.voanoticias.com/a/diferendo-entre-argentina-y-bolivia-122937623/99904.html>, 2011. június 1.
- 100 Az „Abya Yala” kifejezés a Latin-Amerikában több helyen is beszélt kuna nyelven az őslakosoknak a gyarmatosítás előtti életterét, az „élet kontinensét” (Amerikát) jelenti. Marc Becker: „About Abya Yala Net”. *NativeWeb*, <http://abyayala.nativeweb.org/about.html>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 101 Mariano Bartolome: „Análisis: La Escuela de Comando Antiimperialista de Bolivia”. *Infogate*, <http://www.infogate.cl/2016/09/08/analisis-la-escuela-de-comando-antiimperialista-de-bolivia/>, 2016. szeptember 8.
- 102 „Misión Miranda: Un ejército de pueblo”. *Misiones Sociales de la República Bolivariana de Venezuela*, <https://web.archive.org/web/20060627001231/http://www.misionvenezuela.gov.ve/12Miranda/12Ejercitodepueblo.htm>. Letöltés ideje: 2019. január 23.
- 103 Guillermo Olmo: „Venezuela Crisis: The »Colectivo« Groups Supporting Maduro”. *BBC News*, <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-47118139>, 2019. február 6.
- 104 Joshua Curzon: „End the Cuban Occupation of Venezuela”. *Adam Smith Institute*, <https://www.adamsmith.org/blog/end-the-cuban-occupation-of-venezuela>, 2019. február 10.
- 105 Jeremy McDermott: „Russian Navy Conducts War Games in Caribbean”. *The Telegraph*, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/southamerica/venezuela/3520313/Russian-navy-conducts-war-games-in-Caribbean.html>, 2008. november 25.
- 106 „Russian Bombers Land in Venezuela”. *BBC News*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7609577.stm>, 2008. szeptember 11.
- 107 David Cenciotti: „Two Russian Tu-160 Strategic Bombers Deploy in Venezuela After a 13-Hour Flight Across the Pacific”. *The Aviationist*, <https://theaviationist.com/2013/10/29/tu-160-venezuela/>, 2013. október 29.
- 108 Joseph Trevithick: „Venezuela Agreed to Let Russia Set up a Bomber Outpost on this Caribbean Island: Reports”. *The Drive*, <https://www.thedrive.com/the-war-zone/25570/venezuela-agreed-to-let-russia-set-up-a-bomber-outpost-on-this-caribbean-island-reports>, 2018. december 18.
- 109 Oroszország eladásai a 2005 és 2012 közötti időszakban mintegy 6,23 milliárd dollárt tettek ki, ami a latin-amerikai fegyverimport 25,4 százaléka volt.; „Рынок вооружений стран Латинской Америки в 2005–2012 гг. и прогноз на 2013–2016 гг.”. Center for Analysis of the World Arms Trade, <http://www.armstrade.org/includes/periodics/mainnews/2013/0408/095217897/detail.shtml>, 2019. február 21.
- 110 A Clinton-adminisztráció alatt lejárt húszéves moratórium célja az volt, hogy az Egyesült Államok megakadályozza, hogy a legmodernebb haditechnikai eszközök beáramlásával *high-tech* fegyverkezési verseny alakuljon ki a régióban. Thomas Cardamone: „Arms Sales to Latin America”. *Institute for Policy Studies*, https://ips-dc.org/arms_sales_to-latin_america/, 1997. december 1.
- 111 „Military Expenditure by Region in Constant US Dollars, 1988–2017”. *SIPRI*, https://www.sipri.org/sites/default/files/4_Data%20for%20world%20regions%20from%201988%E2%80%932017.pdf. Letöltés ideje: 2019. február 21.

- 112 Az 1999-et követő két évtized Latin-Amerikába irányuló orosz fegyverexportja 4,839 milliárd dollárt tett ki. „TIV of Arms Exports from Soviet Union, 1990–1992”. SIPRI, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php. Letöltés ideje: 2019. február 21.; „TIV of Arms Exports from Russia, 1993–2018”. SIPRI, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 113 „TIV of Arms Exports from China, 1990–2018”. SIPRI, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php. Letöltés ideje: 2019. február 21.
- 114 Anna Jean Kaiser: „Brazil’s Former President Michel Temer Arrested in Corruption Investigation”. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/21/brazils-former-president-michel-temer-arrested-in-corruption-investigation>, 2019. március 21.
- 115 A 2012. évit megelőző adatok esetében tízszeres értéket használtam az összevethetőség érdekében.
- 116 „Corruption Perception Index – Overview”. *Transparency International*, <https://www.transparency.org/research/cpi>. Letöltés ideje: 2019. április 30.
- 117 Uo.
- 118 Steven Levitsky – Lucan A. Way: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. New York, NY: Cambridge University Press, 2010. 137–138., 178–179. o.
- 119 „Piñera rindió homenaje a Chávez al inicio de Cumbre de la Celac”. *ejú!*, <http://ejú.tv/2013/01/piera-rindi-homenaje-a-chvez-al-inicio-de-cumbre-de-la-celac/>, 2013. január 28.
- 120 Andrew Roth: „Russian Military Arrive in Venezuela to Discuss »Training and Strategy«”. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/25/russian-military-officials-arrive-in-venezuela-to-discuss-training-and-strategy>, 2019. március 25.